

Politické
PERSPEKTIVE

3

2014

POLITIČKE PERSPEKTIVE
Časopis za istraživanje politike

~

Izlazi tri puta godišnje

~

MEDUNARODNI SAV(J)ET

Florian Bieber (University of Graz), Xavier Bougarel (CNRS, Paris), Valerie Bunce (Cornell University), Nenad Dimitrijević (Central European University, Budapest), Jasna Dragović-Soso (Goldsmiths, University of London), Chip Gagnon (Ithaca College, NY), Eric Gordy (University College London), Stef Jansen (University of Manchester), Kevin Deegan Krause (Wayne State University), Keichi Kubo (Waseda University, Tokyo)

REGIONALNI SAV(J)ET

Damir Grubiša, Vukašin Pavlović, Zdravko Petak, Milan Podunavac, Zvonko Posavec, Žarko Puhovski, Milorad Stupar, Vučina Vasović, Ilija Vujačić, Nenad Zakošek

REDAKCIJA

Ana Matan (glavna urednica), Dušan Pavlović (zamenik glavne urednice), Nataša Beširević (izvršna urednica), Nebojša Vladislavljević, Tonči Kursar, Đorđe Pavićević, Dario Čepo, Ivan Stanojević (sekretar)

IZDAVAČI

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu i Udruženje za političke nauke Srbije

ZA IZDAVAČA

Ilija Vujačić, Fakultet političkih nauka, Beograd
Lidija Kos-Stanišić, Fakultet političkih znanosti, Zagreb

ADRESE

Fakultet političkih nauka u Beogradu, Jove Ilića 165, Beograd
e-mail: perspektive@fpn.bg.ac.rs
Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Lepušićeva 6, Zagreb
e-mail: perspektive@fpzg.hr

~

Lektura i korektura: Branka Janković Kursar (hrvatski),
Lektorsko odeljenje JP *Službeni glasnik* (srpski), grafičko uređenje: Ivan Jocić
Štampa: JP *Službeni glasnik*, decembar/prosinac 2014.

Tiraž: 300

~

© Sva prava zadržana.

ISSN 2217-561X

CIP – Каталогизacija y publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

303.1

POLITIČKE perspektive : časopis za istraživanje politike / glavna urednica Ana Matan. - 2011, br. 1- . -
Beograd : Fakultet političkih nauka : Udruženje za političke nauke Srbije ; Zagreb : Fakultet političkih
znanosti, 2011- (Beograd : Službeni glasnik). - 23 cm

Tri puta godišnje. - Drugo izdanje na drugom medijumu: Političke
perspektive (Online) = ISSN 2335-027X
ISSN 2217-561X = Političke perspektive
COBISS.SR-ID 183446540

SADRŽAJ

[ČLANCI I STUDIJE]

Daglas Raškof

POLITIKA PRISUSTVA: KAKO ONLAJN AKTIVNOSTI UOBLIČAVAJU OFLAJN
AKTIVIZAM

7

Milan Radonjić

OKUPIRAJ VOLSTRIT: NEOKLASIČNI DRUŠTVENI POKRET 21. VEKA

23

Ivan Milenković

GRAĐANSKA NESLOGA KAO „PRVI UZROK“ SLOBODNOG ŽIVOTA:
MAKIJAVELI I PARADOKSI REPUBLIKE

45

Vedran Jerbić

HEGEMONIJA I ČIN „PROLASKA KROZ FANTAZMU“: O REAFIRMACIJI
KONCEPTA IDEOLOGIJE KOD LACLAUA, MOUFFE I ŽIŽEKA

65

[PRIKAZI I RECENZIJE]

Keiichi Kubo

KOMBINIRANI IZBORNI SUSTAVI U EUROPI 1945-2014

95

Saša Mrduljaš

VISOKI PREDSTAVNICI MEĐUNARODNE ZAJEDNICE U
BOSNI I HERCEGOVINI

101

ČLANCI I STUDIJE

POLITIKA PRISUSTVA: KAKO ONLAJN AKTIVNOSTI UOBLIČAVAJU OFLAJN AKTIVIZAM¹

---

*Daglas Raškof*²
Kvins koledž, Njujorški univerzitet

SAŽETAK

Autor istražuje kako internet i novi mediji menjaju način na koji komuniciramo, delujemo i mislimo, pojedinačno ali i kolektivno, na primeru pokreta „Okupirajmo Volstrit“. Autor tvrdi da „Okupacija Volstrita“, kao postnarrativni pokret nastao u digitalnom okruženju, manje predstavlja političku aktivnost a više novi normativni način ponašanja za svoje članove, ali i čitavo društvo. Njegova usmerenost ka izgradnji konsenzusa, kao i sam modus funkcionisanja, odražavaju principe interneta, mrežne organizacije i kolaboracije. Zato je njegov uspeh manje povezan sa ostvarivanjem nekog pojedinačnog cilja ili osvajanja vlasti na izborima, a više sa razmerom u kojoj će ove vrednosti biti opšteusvojene i postati deo ukupne političke agende.

KLJUČNE REČI: kolektivna akcija, politička participacija, internet, društveni mediji, digitalno okruženje, kulturne matrice, izgradnja konsenzusa

Devedesete su se već bližile kraju kada sam postao zainteresovan za potencijal interaktivnih i mrežnih tehnologija da unapređuju mogućnosti demokratske i društvene participacije. Napisao sam kratku knjigu i naslovio je *Demokratija otvorenih izvora (Open Source Democracy)* (Rushkoff, 1998) u kojoj sam

1 U ovom članku autor razvija i dopunjuje ideje koje je izneo u: Rushkoff, D., „Permanent Revolution: Occupying Democracy“, *The Sociological Quarterly* 54 (2013) 159–228, a koje će se u finalnoj verziji pojaviti u njegovoj knjizi: *Free Money: creating value in a distributed economy*, Penguin, 2016.

2 Daglas Raškof profesor je Teorije medija i Digitalne ekonomije na Kvins koledžu (Queens College, CUNY) i autor desetina bestselera na temu medija i društva, koji su prevedeni na preko 30 jezika. Autor je televizijskih dokumentarnih filmova: *Merchants of Cool, The Persuaders*, and *Digital Nation*. Doktorirao je na temu iz oblasti novih medija i digitalne kulture na Univerzitetu u Utrehtu, Holandija.

skicirao ono što sam razumeo kao šansu za produblјivanje nivoa javne intervencije, ne samo u izbornoj politici već i u opštedruštvenim tokovima.

Većina vizija elektronski pismene demokratije tog vremena bile su zaglјbljene u onome što bi mogli nazvati *Ros Pero* (*Ross Perot*) *fazom*: korišćenje mreže kako bi se ljudima omogućilo da glasaju ili uzimaju učešće u onome što je ovaj predsednički kandidat treće partije nazivao „elektronski gradski sabori“ (Electronic Town Halls; Simon, 1992). Pero je zamislio građane koji gledaju TV programe koji ih informišu o pojedinim pitanjima, a potom na ponuđena pitanja pomoću daljinskog upravljača glasaju sa *da* ili *ne*.

Dik Moris, savetnik Bila Klintonu (Dick Morris, 2000) (Martinson, 2000), prepoznao je u internetu novi način za poboljšavanje preciznosti istraživanja javnog mnjenja. Umesto da pozivaju ljude telefonom i postavljaju pitanja, internet istraživači mogu slati svoje upite elektronskom poštom, odnosno pratiti komentare na diskusionim grupama i forumima. Tako sakupljene povratne informacije ne bi direktno uticale na politiku izbornog kandidata, ali bi zakonodavci bili u mogućnosti da bolje razumeju javno mnjenje (i, pretpostavlja se, promene poruku kako bi povećali svoj uticaj).

Moje nade bile su usmerene ka dubljim nivoima participacije. Baš kao što je internet omogućio nekadašnjim televizijskim gledaocima nešto nalik na programiranje istog, internet može obezbediti prostor za nekadašnje glasače da stvore nešto vrlo nalik na političke platforme. Tako bi novi zakoni mogli manje da liče na setove knjiga, a više na participatorne stranice Wikipedije.

Kampanja Hauarda Dina (Howard Dean) iz 2004. bila je jedna od prvih koja je odgovorila na zahteve za internet pismenom demokratijom. Dinov menadžer kampanje, Džo Tipi (Joe Trippi) iskoristio je jezik demokratije otvorenih izvora kako bi pokrenuo prvu uspešnu političku kampanju prikupljanja sredstava na internetu. Umesto da se fokusira na ostvarivanje velikih donacija od malog broja krupnih finansijera, Din se usredsredio na podršku hiljada i hiljada pojedinaca, čije donacije su iznosile u proseku 80 dolara. Ipak, to mu nije smetalo da sa sakupljenih 50 miliona dolara postane prvi predsednički kandidat koji je prevazišao federalne fondove namenjene kandidatima (*Federal Matching Funds*) te izborne godine (Trippi, 2004).

Obamina kampanja nastavila je istim tragom, koristeći Facebook, Twitter, Meetup, odnosno forume i vrhunski dizajnirane sajtove za prikupljanje donacija i organizovanje kampanja animiranja glasača, odnosno generisanje parnjačke (*peer-to-peer*) podrške za svog kandidata. On je takođe sakupio dovoljno novca da bude u poziciji da odbije federalne izborne fondove, ali pre svega da iskoristi metaforičku vrednost interneta kao participativnog medijuma kako bi njegova kandidatura bila shvaćena kao svojevrsna *bottom-up* narodna revolucija.

Ipak, posle Obamine pobjede, ideja vodilja da „smo mi promena na koju smo čekali“ brzo je devalvirana u uobičajenu političku agendu. Dok je Obama kao internet pismeni kandidat nudio mnogo načina da se ljudi uključe u njegovu kampanju donirajući novac ili animirajući druge da to učine, Obama internet pismeni šef države koristiće mrežu mnogo manje agresivno. Njegova administracija nudi veću transparentnost od prethodnih, time što je građanima omogućila da na internetu mnogo lakše pronađu zakonske predloge u pripremi. Ali u najvećoj meri to je i dalje *read-only* vlada. Mreža je korišćena da bi se mobilisali vojnici za kampanju, ali ne i da se dugoročno omogući ili fasilitira njihova participacija kao građana. Za one koji su se aktivirali kako bi pozivali druge „da sami budu promena“ (Sullivan, 2008) to je bilo razočaranje.

Ali pažnja medija akumulirana preko debata sponzorisanih na YouTube-u i na mreži organizovanih nacionalnih mitinga generisala je desetine pop-kulturnih ili komercijalnih imitatora. Demokratija internet tipa nalazi svoj izraz u svemu, od šoua *Američki idol* (gde gledaoci koriste SMS poruke da glasaju za svoje omiljene pevače) do kampanje za bezalkoholno piće *Mountain Dew* nazvanu „Dewmocracy“ u kojoj konzumenti aktivno predlažu ime i boju sledeće linije proizvoda ove kompanije (Rushkoff, Life Inc, 2009). Ova „igrifikacija“ (engl. *gamification*)³ nije ulazna tačka demokratske participacije, već pre vulgarizuje njenu ideju, svodeći je na konzumentski izbor.

Umesto da se internet koristi da bi se uvećali mogućnosti, interakcija i nova znanja, čini se da se mreža stavlja u suprotnu svrhu. Demokratija internetskog tipa stimuliše impulsivnost, nestrpljenje, agregaciju istomišljenika i podstiče njihovu agresivnost (Pariser, 2011).

Mreža CNN i druge TV mreže sada koriste kvazinaučne piplmetre (*people meters*) da uhvate instantne reakcije publike na govore i debate kandidata. Linija na dnu ekrana pokazuje entuzijazam gledalaca, muškaraca i žena, u odnosu na ono što kandidat govori u tom trenutku – kao da su trenutna reakcija i promišljen stav ista stvar (Goodman, Rushkoff, & Dretzin, 2003).

Istovremeno, amaterizacija, koja je takođe podstaknuta globalnom mrežom, navodi korisnike da poistovećuju pristup s mogućnošću (Keane, 2007). Sama mogućnost da neko može da otvori blog ne znači da je ta osoba sposobna da na njemu objavi na istraživanju zasnovane, obzirne ili makar logične tekstove. Od kada Wordpress šablon može da učini da svačiji unos bude makar inicijalno jednako autoritativan kao bilo koji

3 Igrifikacija ili ludifikacija je tehnika animiranja zaposlenih, klijenata ili potrošača da kroz komunikaciju učestvuju u stvaranju sadržaja kroz unapred zadatu matricu, kako bi se uspostavila povezanost i generisala lojalnost prema organizaciji, usluzi ili proizvodu.

drugi, na samim čitaocima je da prepoznaju istinitost i smisao različitih glasova, uključujući i sopstveni.

Ali u medijskom okruženju u kome senzacionalizam i dalje nadilazi smisao, nagrada za participaciju nije u sticanju ili deljenju znanja ili uvida, već u što većoj posećenosti stranice. Blogeri dobijaju pažnju kada iznose intrigirajuće stvari ili se linkovima povezuju s onima koji to čine. Kada se sredstva za objavljivanje poistovećuju s bazičnom pismenošću, amaterima je sve teže da razlikuju sopstvene pretpostavke, izvučene iz rukava, od promišljenih i proverenih izveštaja obučenog profesionalca.

Sve ovo zauzvrat vodi ka pogrešno usmerenom preziru za profesionalno novinarstvo – osećaj da oni koji imaju kolumne u *Njujork tajmsu* ili vreme za komentar na BBC-ju ne nude sadržajno ništa vrednije od ljudi koji postavljaju komentare na nemoderiranim blogovima. Više nego jedanput su me studenti propitivali zašto sam ja plaćen da radim „apsolutno istu stvar“ koju oni rade besplatno.

Svakako, pretpostavka da niko ne treba da bude plaćen za novinarski rad zanemaruje činjenicu da će korporacije i vlade nastaviti da isplaćuju milijarde firmama specijalizovanim za odnose s javnošću i marketinškim agencijama koje će istinu učiniti neprepoznatljivom. Ukoliko društvo ne bude investiralo u profesionalno novinarstvo, uskoro više neće biti nikoga ko će imati vremena, resursa i umeća da dekonstruiše fikciju, traga za indicijama, vrednuje izvore i potvrđuje činjenice (Rushkoff, Nieman, 2010).

Umesto toga, mi dobijamo internetom inspirisan ontološki relativizam u kome svačije mišljenje vredi koliko i bilo koja činjenica. Ponavljam, bez nešto discipline i usmerenja – nešto svesti o strukturnoj pristrasnosti digitalnih medija – obećanje neke vrste konstruktivne demokratije otvorenih izvora izmiče nam sve dalje i dalje.

Govoreći iz ličnog iskustva, svojevremeno sam imao zakazano predavanje na jednom američkom koledžu i pre njega dobio imejl od mlade žene koja je želela da zna da li sam levičar ili nisam. Čini mi se da je ona bila deo organizacije na čijem čelu je desničarski aktivist Dejvid Horovic (David Horowitz), koja ima za cilj da protestuje protiv angažovanja levo orijentisanih govornika i profesora na američkim visokim školama (Horowitz, 2006). Ta mlada žena provela je prilično vremena na mom veb-sajtu čitajući članke, ali i dalje nije bila u stanju da sa sigurnošću utvrdi da li sam zaista levičar. „Možete li mi samo reći da li ste vi zaista levičar, kako bih znala da li da protestujem zbog vašeg dolaska?“

Odgovorio sam da bi za mene bilo veoma teško da odgovorim na to pitanje. Dosta sam čitao Marksa i razumeo proces oduzimanja vrednosti od radnika, ali nisam uveren da su velike sindikalne strukture najbolji instrument za ispravljanje nepravdi korporativnog kapitalizma. Odgovorila je pitanjem da li bih mogao da joj dam jednostavan da ili ne odgovor. Rekao sam joj: „Da i ne.“

Odbila je moj poziv da se zajedno sa mnom pojavi na katedri i da porazgovaramo o tom pitanju za vreme mog predavanja.

Bila je, pokazalo se, spremna da uloži svoj protest na temelju mog binarnog odgovora, ali ne i da pristane na duži razgovor o toj temi, makar i putem elektronske pošte, u kome bi mogla nešto da nauči ili da makar poboljša sopstvene argumente. Želela je nešto jednako lako kao lajk dugme na Facebooku.

Dodatnim podsticanjem igrifikovanih, amaterskih i impulsima vođenih kvaliteta globalne mreže elektronska demokratija ne samo da ne koristi mogućnost za uvećavanje sudelovanja izbornog tela i civilnog društva već dodatno naglašava neke od manje produktivnih elemenata posmatračke demokratije, za koje su mnogi verovali da će biti prevaziđeni uz pomoć interneta (McLuhan, *Laws*, 1992).

Ipak, iako je globalna mreža možda izneverila demokratiju kao instrument ili platforma, može biti da je podržava na jedan suptilniji, ali u konačnici suštinskiji način – kao medijsko okruženje. Odnosno, dokle god tastatura, veb-sajtovi, blogovi, platforme za striming video sadržaja i društvene mreže od kojih se internet sastoji možda ne utiču direktno na načine participacije građana u političkim i društvenim procesima, digitalna tehnologija kao kulturološki kontekst počinje da ima snažan uticaj na način na koji se formira predstava o sopstvu pojedinca u odnosu s drugim individuama ili institucijama. Najvažnije, kao što ću pokušati da pokažem na slučaju pokreta „Okupacija Volstrita“ (*Occupy Wall Street movement*), globalna mreža nudi sugestije za nove metafore i demonstrira nove principe koji formiraju drugačije amalgame aktivističkih praksi.

Ukratko, „građanska nauka“⁴, o kojoj se sada govori na mnogim forumima i u zbornicima poput ovog u kome se pojavljuje ovo poglavlje, najinteresantnija je i ultimativno obećavajuća – kao način istraživanja načina na koje je pojava globalne mreže, i njoj pratećih promena u naučno-socijalnoj paradigmi, promenila naša očekivanja od političkih i društvenih aktera, participacije i promene.

Digitalno okruženje, poput bilo kog medijskog okruženja, otelotvoruju izvesni vrednosni okviri, uobličavajući tako kulturu koja se u tom kontekstu manifestuje. Tekstualno okruženje ohrabrilo je novo mišljenje o odgovornosti (pisani ugovori), ljudskoj odgovornosti (pisani zakoni) pa čak i religioznosti (pisani zavet s Bogom – Tora) (Ong, 2002) (Logan, 1987). Štamparske prese su isto tako promenile predstave ljudi o ekonomiji (centrano bankarstvo), Vladi (prosvetiteljstvo) i vladavini

4 Neprofesionalna naučna istraživanja, koja objavljuje potpuno ili delimično nenaučni kadar, poznata i kao mrežna ili „nauka gomile“, često se metodološki oslanjaju na proces igrifikacije.

crkve (personalne Biblije i protestantska reformacija) (McLuhan, Gutenberg, 1962).

Razumevanje uticaja digitalnog okruženja je malo teže, imajući u vidu da mi upravo živimo pod njegovim dejstvom. Predstaviću četiri najčešće isticane konceptualne promene koje prate digitalizaciju kako bih demonstrirao načine na koje ih je pokret „Okupacija“ iskoristio kao centralne operativne principe za svoj novi pristup aktivizmu i demokratskoj participaciji.

POVRATNA SPREGA I CIKLIČNO PONAVLJANJE

Primarna je spoznaja povratne spregе. Tradicionalno, ono što podrazumevamo pod povratnom spregom jesu latentni rezultati izvesnih uzroka. Farmeri sade biljke jedne sezone, a dobijaju efekte u mesecima koji slede u vidu ubiranja prinosa od useva. Ako su biljke posađene previše blizu, usevi se bore za resurse iz zemlje. Ovi iskustveni podaci uzimaju se u obzir u planiranju sledeće setve. Isto tako, firme šalju svoje proizvode na tržište, a zatim čekaju prodajne izveštaje kako bi zauzeli stav o adekvatnosti dizajna, marketinške strategije i mogućnosti njenog unapređenja. Svaki novi ciklus setve ili generacije proizvoda zasnovan je na povratnoj sprezi i informacijama iz one prethodne.

Kibernetičar Norbert Viner (Norbert Weiner, 1965) još je u osvit digitalne ere u povratnoj sprezi video način za razvijanje robota koji trenutno mogu da „osete“ i odgovore na izmenjene uslove u realnom svetu. Baš kao što termostat reaguje na temperaturu kako bi isključio ili uključio grejač, a lift pomoću indikatora „oseća“ svaki sprat umesto da stalno iznova meri distancu između njih, tako je i robote moguće „naučiti“ da se ne oslanjaju samo na učitane programe već na stvari oko njih. Odnosno, svaka povratna sprega inkorporira se u novi ciklus akcije.

Sadejstvom teoretičara sistema potpomognutih kompjuterima (Miller & Page, 2007) moguće je analizirati mnogo kompleksnije sisteme u terminima povratne spregе i ciklusa. Pištanje koje se čuje kada je mikrofon postavljen previše blizu uključenog zvučnika – ono što nazivamo povratnom spregom (*feedback*) – zapravo je ciklična beskonačna petlja nekontrolisanog ponavljanja, od mikrofona ka zvučniku. Ona je analogna bilo kom od mnogih haotičnih sistema, od meteoroloških uslova do berzanske logike, koji inače izmiču našim standardnim analitičkim instrumentima.

Kompjuteri nam daju mogućnost da razumemo takve sisteme u terminima njihovih povratnih spregа i ciklusa. Fraktali – njihova živahna grafika oblikovana kompjuterima – zapravo su vizualizacije povratnih spregа i ciklusa u nelinearnim jednačinama. Njihova moć nalazi se u mogućnosti vizualizacije prethodno nekompatibilnih, neprozirnih sistema u grafike

koje su modernom posmatraču smislene. Kao rezultat toga mi postajemo spremniji da razumemo povratnu spregu kao kontinuirani fenomen, pre nego kao pojedinačni događaj.

U politici, na primer, povratna sprega uobičajeno se javlja u periodu od četiri godine. Izorno telo glasa za predsedničke kandidate, izabrani predsednik se bavi svojim poslom četiri godine, a zatim se ponovo obnavlja povratna sprega koja rezultira izborom za drugi mandat ili napuštanjem posla. Analitički timovi pokušavaju da pribave ove povratne sprege u kraćim intervalima kako bi političari mogli da prilagode svoju politiku (ili makar komunikacionu efikasnost svoje politike) tokom trajanja mandata. Digitalna tehnologija – od stalnih unosa na Twitteru ili rezultata piplmetara u realnom vremenu – sada omogućava instantne povratne sprege, pa se u digitalnom okruženju povratna sprega i ciklična ponavljanja preklapaju.

DEKONSTRUKCIJA NARATIVA

Na isti način, u digitalnom okruženju ni narativi više ne funkcionišu na isti način kao ranije. Zahvaljujući daljinskom upravljaču, DVR (digitalni video rekorder), džojstiku i mišu, tradicionalne priče su dekonstruisane, prebacivane s kanala na kanal, ili ubrzavane (Rushkoff, *Playing the Future*, 1995). Efekti takozvanog *Aristotelovog luka*, odnosno putovanja glavnog junaka, podjednako zavise i od pažnje publike. Kada je napuštanje programa udaljeno samo jedan dodir prsta, publika postaje netolerantna prema uznemirenju koje se povezuje s podizanjem napetosti jedne priče.

U dekonstruisanoj, „kopi-pejst“ mešavini digitalnih medija, mesijanske vrednosti tradicionalnog putovanja u jednoj priči u kojoj cilj opravdava sredstva više ne nalaze okruženje koje je kompatibilno s njihovim vrednosnim sistemima. To je sada mesto u kome traje beskonačno igranje fantastičnih uloga, a ne tragičnost heroja. Digitalno okruženje nije mesto dugotrajnih bitaka, harizmatičkih lidera koje slede mase ili kampanja u kojima pobednik odnosi sve. Struktura digitalne zabave i metod rešavanja problema manje su nalik na agonične borbe s pobednicima i poraženima, a više na beskonačnu igru Džejsma Karsa (James Carse's „infinite game“, Carse, 1997), koja se vodi zbog nje same. Cilj igre je u tome da traje što je moguće duže.

PROTOTIPOVI

Prethodna senzibilnost širi se na treću karakteristiku digitalnog medijskog okruženja, odnosno njeno oslanjanje na prototipove pre finalnog proizvoda. Internetska kultura deljenih softvera dovela je do onoga što nazivamo javnim „beta softverima“ – publikovanje nezavršenih

softvera na javno testiranje i unapređivanje od strane ukupne (stručne i nestručne) javnosti na mreži. Kao što je direktor „Medija Laba“, Đoiči Ito (Joichi Ito), objasnio (Ito, 2011), nema nikakvog smisla testirati proizvod u tajnosti kada na mreži uvek postoji određen broj korisnika spremnih da isproba nove programe. Pored toga, nema vremena (pogledati prethodni odeljak, Povratna sprega i ciklično ponavljanje) da se program završi, pa tek naknadno proverava kako će ljudi reagovati na njega. Mnogo je bolje kontinuirano inkorporirati povratnu spregu u izgradnju softvera.

KORISNIK KAO PROIZVOĐAČ

Četvrto, i poslednje, digitalno okruženje zamagljuje granice između korisnika i programera. Kompjutersko okruženje ograničava nivo participacije jedino željom pojedinca da nauči više i istražuje dublje (osim ukoliko program nije namerno i veštački šifrovan i zaštićen). Moguće je reprodukovati muziku preko *iTunes* platforme ili postati disk-džokej čiji izbor muzike slušaju drugi. Moguće je otići i korak dalje i koristiti program *Garage Band* da bi se stvarala nova muzika, ili neki drugi softver za kreiranje novih instrumenata za taj program. A nekome može pasti na um i da programira čitav novi muzički sekvencer.

Ili, kao što smo Džulijan Kiklik (Julian Kücklick, 2004) i ja (Rushkoff, *Monopoly Money*, 2012) odvojeno istraživali, nivo participacije pojedinca u bilo kom sistemu može se razumeti kroz optiku programera ili igrača (korisnika). Moguće je koristiti kompjutersku igru onako kako je napisana, neko može naučiti da vara napisane kodove i da prelazi na nove nivoe, neko može naučiti da stvara sopstvene nivoe igre; a neko može postati programer i razviti sopstvenu igru. U digitalnom društvu ljudi participiraju na svim ovim nivoima, a njihova ograničenja su ili dobrovoljna ili vidljivo nametnuta.

Pokret „Okupacija“ nosi sve četiri navedene značajke digitalnog medijskog okruženja i njegov uspeh može biti manji, sa ostvarivanjem bilo kog pojedinačnog cilja ili osvajanja vlasti na izborima, i veći, s razmerom u kojoj će ove vrednosti biti opšteusvojene i postati deo političke agende. Kao član uredništva *Edbasters magazina* (Adbusters) tokom devedesetih godina XX veka i kasnije kao autor knjige *Inkorporirani život* (Rushkoff, *Life Inc*, 2009), gde sam se bavio dekonstrukcijom korporativnih rešenja i traganjem za novim *bottom-up* rešenjima za kapitalizam, bio sam makar posredno uključen u postavljanje etosa i metodologije ovog (OWS) pokreta. Kada je „Okupacija“ prvi put najavljenja, odlučio sam da ostanem distancirani simpatizer, kako ne bih „uzimao kredit“ za ono što se događalo niti neopravdano uticao na pokret mladih ljudi koji su, verujem,

zaslužili da tom borbom upravljaju sami. Ukratko, bio sam ubeđen da će članovi pokreta „Okupacija“ biti sposobni da planiraju, povezuju se i deluju na načine koji su izvan mojih mogućnosti predviđanja.

Kada sam prvi put posetio Zukoti park (Zucotti Park), tokom prve nedelje „Okupacije“, nameravao sam da govorim i ponudim svoju podršku. Ali kada sam stigao, video sam ne jednog već nekolicinu „kulturnih heroja“ iz šezdesetih pa sve do devedesetih godina prošlog veka, koji su propovedali okupljenim aktivistima, pevali pesme uz gitare ili davali intervju štampi. Iz moje perspektive, ove narodne figure želele su dobro, ali su u konačnici samo uzurpirali momenat svojih ideoloških naslednika. Zbog toga sam taj dan i nekoliko narednih proveo jednostavno posmatrajući događanja, postavljajući pitanja, učestvujući u spontanim edukativnim forumima i čuvajući svoj identitet za sebe.

Moja participacija bila je u potpunosti u „realnom svetu“. Nisam proveravao svoje naloge na društvenim mrežama kako bih saznao nove vesti, jer mi se činilo da saznajem dovoljno na terenu. Zapravo, nije mi ni padalo na pamet da koristim Facebook da se informišem o nečemu što se događalo pored mene u realnom životu. Iako ovo možda može implicirati izvesni elitizam, odnosno da su samo oni koji su bili u mogućnosti da stignu do Zukoti parka mogli da iskuse šta se tamo događalo, sama spoznaja da su inicijalne demonstracije bile organizovane uz pomoć društvenih medija ukazuje da su učesnici došli isključivo s jedne strane „digitalnog jaza“⁵. Ipak, činjenica da su i realna i virtuelna sredstva participacije ostala dostupna svima kroz celu kasniju fazu pokreta ukazuju da ni jedno ni drugo nije istina. Umeće korišćenja društvenih medija nije bilo preduslov za participaciju. Ovim nikako ne želimo da kažemo da je OWS bio odvojen od društvenih medija. Pa ipak, aktivnosti koje sam video na licu mesta odražavale su, verujem, onu vrstu uvida i načina ponašanja koji se stvaraju iskustvom učestvovanja u digitalnom medijskom okruženju, podjednako direktnom i indirektnom.

Na primer, aktivisti OWS imaju jedan temeljno drugačiji odnos prema povratnoj sprezi u odnosu na tradicionalne političke pokrete. Iako su oni povremeno marširali i vikali, većina njihovih akcija nije bila usmerena *ka* nekom ili *na* nekoga. Umesto da budu direktne, njihove akcije usmerene su bočno. „Okupatori“ su bili više fokusirani jedni na druge nego na berzanske brokere koji su ih verovatno proklinjali dok su prolazili pored njihovog kampa. „Okupacija“ je forma samoedukacije. Mnogo više nego što su osluškivali da li su političari shvatili njihove poruke i da li su one inkorporirane

5 Termin *digitalni jaz* (engl. *digital divide*) označava globalnu društvenu podelu pristupa informacionoj tehnologiji, globalnoj mreži i posedovanju veština za korišćenje informaciono-komunikacionih tehnologija.

u platforme neke partije, oni su tragali za načinima da zajedno, kao grupa, razvijaju svoju unutrašnju koherenciju.

Rezultat je manje nalik na povratnu spregu i ciklus zanavljanja izbornog ciklusa, gde elektorat šalje povratnu poruku izabranom zvaničniku, a više na ciklus unutar jednog fraktalnog ili dinamičkog sistema. Kao takav, on kao politička forma ostaje neprepoznatljiv onima koji i dalje funkcionišu u okviru sistema koji su obeležili štamparske prese ili emitterski mediji, a sasvim pristupačan za delovanje aktivistima koji potiču iz digitalnog okruženja.

Tako posmatrano, OWS je pokret bez narativa, možda do izvesne mere i na sopstvenu štetu, imajući u vidu praksu naše i dalje u velikoj meri emitterski centrirane kulture. Glavna kritika pokreta, koja je dolazila iz mejnstrim medija, bila je njegova navodna nesposobnost da artikulise jasan skup ciljeva ili zahteva. To je makar jedan od razloga zbog kojih su najveće televizijske stanice delovale tako odlučno u nameri da pokret predstave kao nasumično, šašavo brbljanje generacije nezahvalnih i lenjih čudaka. Kao u nekoj odbrani od nadolazeće prevaziđenosti njihovih vremenom pregaženih formata vesti, televizijski novinari izveštavali su da nemogućnost pokreta da artikulise svoju agendu u deset sekundi ili manje znači da je uopšte i nema. Urednik poslovnih vesti na CNN-u, Erin Bernet (Erin Burnett), izveštavala je o događanjima u Zukoti parku u segmentu naslovljenom sa: „Ozbiljno?!“ (Burnett, 2011) „Protiv čega oni protestuju?“, pitala je, i odgovarala: „Čini se da niko ne zna.“ Na sličan način domaćin zabavnog *Tonight Showa* Džej Leno (Jay Leno) testirao je nasumično odabrane kupce u trgovinskim centrima na temu američke istorije s ciljem da dokaže da demonstranti nisu znali da je Vlada Sjedinjenih Država ranije obezbedila pakete ekonomske pomoći za kompenzaciju gubitaka bankrotiranim biznisima. Još predvidljivije, reporter *Foks njuza* bio je veoma uznemiren odbijanjem aktiviste koga je intervjuisao da objasni kako bi želeo da se protest okonča. Pokušavajući da transcendiru standardni politički narativ, aktivista je objasnio: „Kada je reč o završavanju, ja ne bih želeo da se završi. Voleo bih da vidim da se razgovor nastavi.“ (Christopher, 2011)

Treba reći da bez obzira na to da li je njegova ekonomska agenda utemeljena u realnosti ili nije, OWS ipak konstituise prvi zaista postnarrativni politički pokret. Za razliku od protesta Pokreta za ljudska prava, marševa Radničkog pokreta, ili čak Obamine kampanje, OWS nema svoj izvor u harizmatičnom lideru, ne izražava se u ciljevima koji mogu stati na nalepnicu niti razumeva sebe kao akciju koja ima izvesnu krajnju tačku. Ipak, nepostojanje specifičnih ciljeva čini održavanje fokusa prilično teškim. Pokret može pokušati da zahvati preširok spektar prigovora, zahteva i ciljeva: urušavanje prirodne okoline, radničkih prava, stambene politike, korupcije u vlasti, prakse davanja kredita Svetske banke, nezaposlenost, rastuća ekonomska neravnopravnost i tako dalje. Različiti ljudi dotaknuti

su različitim aspektima istog sistema – verujući da su to simptomi istog osnovnog problema. Ono što podjednako nervira i branitelje banaka i tradicionalne demokrate jeste odbijanje pokreta da objavi svoje uslove ili pozicionira ciljeve u tradicionalnom jeziku političke kampanje.

Ali „okupatori“ su jednostavno pripadnici jednog drugačijeg medijskog okruženja od onog čiji su deo njihovi klevetnici. Za razliku od političkih kampanja osmišljenih da se neka osoba dovede u odgovarajuću kancelariju, pa da se potom „zatvori radnja“ (kao u Obaminoj kampanji i kasnijem razočaranju mladih), ovo nije pokret s tradicionalnim narativnim lukom. Ovdje nije reč o osvajanju poena u nekoj debati da bi se zatim otišlo kući. Umesto toga, budući da je u pitanju proizvod decentralizovane kulture iz mrežne ere, on je manje u vezi s pobedom, a više s održivošću. On je manje u vezi sa fokusom a više s inkluzijom. Nije u vezi sa ostvarivanjem pobjede, već s težnjom ka konsenzusu. Nije nalik na knjigu ili televiziju već na internet.

Pokret „Okupacija“ je takođe prožet digitalnom kulturnom matricom proizvodnje prototipova. Kampovi aktivista više nisu samo simbolička forma protesta već i radionice za stvaranje novih i revitalizaciju starih metoda političkog angažovanja. Oni su beta testovi. Metodologija Generalne skupštine pokreta „Okupacije“ (*Occupy Los Angeles*), na primer, ima veoma fleksibilan pristup grupnim diskusijama i izgradnji konsenzusa, pozajmljen od starih Grka. Za razliku od parlamentarnih pravila koja podstiču debatu, diferenciranje i odlučivanje, Generalna skupština gradi konsenzus „ređajući“ ideje i prigovore onako kako se artikulišu, obezbeđujući pritom da je svaki od njih podjednako uvažen i saslušan. Cela stvar je organizovana jednostavnim gestovima rukama. Naslagani predlozi su zatim poređani po prioritetima i svako dobija šansu da govori. Čak i posle glasanja izuzeci i primedbe su inkorporirani kao amandmani.

Neupućeni u ove procedure su opravdano odstranjeni iz Generalne skupštine, kojoj je za rad potreban izvestan stepen moderiranja i fasilitacije. Oni koji ne znaju signale rukama nisu u poziciji da odmah učestvuju. Ali ono što sam uočio jeste da pridošlice relativno brzo razumevaju pravila Generalne skupštine, ili samo kroz njihovo posmatranje i spontanu difuziju ili uz pomoć direktnih uputstava učesnika. Zaista, poslednji put kada sam video da iskusniji učesnici u procesu tako brzo i s jasnom namerom usmeravaju novajlije bilo je na početku interneta.

I kao što je primenjivano i kod mnogih onlajn procesa, kao što je „kollaborativno filtriranje“, kako bi se popularni rezultati podigli na vrh veb stranice, Generalna skupština izgleda kao evolutivni skok napred u procesu izgradnje konsenzusa. Oslobođajući se ranijih narativa u pogledu temeljnih političkih zahteva ili razrešenja sporova između tzv. levice i desnice, ovaj proces izbegava korišćenje debate (odnosno onoga što su prosvetiteljski filozofi razumevali kao dijalektiku) za ostvarivanje konsenzusa. Na delu

je otvoreno odbacivanje binarnog, *pobednik-odnosi-sve*, političkog operativnog sistema iz XIII veka.

Pristup koji „okupatori“ biraju nije više nalik na univerzitet nego na politički pokret. Onlajn i oflajn prostori su u podjednako meri zamišljeni kao edukativni forumi o pitanjima kojima se bave. Mladi ljudi uče jedni druge ili pozivaju gostujuće predavače da govore o temama kao što su funkcionisanje ekonomije, odvojenost investicionog bankarstva od ekonomije robe i usluga, mogući odgovori na masovne deložacije, istorija centralno izdanih kamatonosnih moneta, pa čak i najbolje prakse građanske neposlušnosti.

Ovaj modus funkcionisanja čini čitav proces prilično neupravljivim i nepredvidivim, ali i neobično konzistentnim s vrednostima postnarrativnog horizonta. Etos „okupacije“ zamenjuje igru nulte sume i zatvorenih ishoda, finansijske kompeticije, s jednom održivom igrom otvorenih ishoda, izobilja i međusobne pomoći. Posmatrano iz perspektive tradicionalnog političkog narativa to može zvučati kao komunizam – ali „okupatorima“ je to samo ostvarivanje parnjačkog (*peer-to-peer*) senzibiliteta društvenih mreža. To nije igra u kojoj neko pobeđuje već pre jedna njena forma koja liči na ogromnu onlajn igru s mnogo igrača i koja je uspešnija što više igrača učestvuje a igra duže traje.

Na kraju, „okupatori“ na politički proces primenjuju principe igre, hakerski pristup. Svaki član pokreta sposoban je i u izglednoj poziciji da napiše ili uređuje operativni sistem pomoću kog se odvija čitava aktivnost grupe. Bilo uključivanjem u rad Generalne skupštine, vođstvom radne grupe ili preuzimanjem uloge razvijanja ili održavanja infrastrukture, organizovanja novih kampova, svaki aktivista je vlastan da bude autor svog doprinosa ukupnom naporu.

Okupacija zato postaje manje forma, uslovljena, privremena, diskretna politička aktivnost, a više novi normativni način ponašanja. Mrežna kultura rastvara granice među konzumentima i proizvođačima, programerima i korisnicima, a umesto toga promovise parnjački odnos među svim članovima mreže. Na sličan način OWS izbegava hijerarhijsko ustrojstvo i definiše uloge u skladu s modeliranjem novog normativnog ponašanja za svoje članove. Okupacija Zukoti parka ili bilo koji drugi kamp samo je još efektivnija verzija okupacije same realnosti.

Što više „okupatori“ budu postajali svesniji usklađenosti njihovog pristupa sa širim digitalnim horizontom, gubitak Zukotija i drugih kampova biće manje važan. Kao što bi to rekao Makluan (Marchal McLuhan), protestni kampovi su samo „oblik“ izvesnog sadržaja u datom momentu u vremenu. Okupacija se tiče „terena“ – šireg okruženja u kome se aktivnost odvija. Individualni igrači i njihove privremene uloge znače manje od promena koje se događaju na samom polju igre, od našeg razumevanja nepolitičkih sredstava kojima se mogu menjati naše socioeko-

nomsko okruženje i trivijalne vrednosti priznanja nekoje političke partije ili mejnstrim korporativnih medija.

Pokret „Okupacija“ je zaista revolucionaran, ali ne u smislu pobede, zbacivanja i smene vlasti. Takav ciklus imao bi za posledicu utvrđivanje novog režima (ili figure) unutar istog okruženja (terena). Umesto toga, „okupatori“ se, čini se, pripremaju za jedan proces s mnogo održivijim ciklusom zanavljanja nego što je sigurno stanje pojedinačnih rešenja. Jedina konstanta unutar „Okupacije“ jeste tekući proces same revolucije.

Taj pristup u skladu je s vrednostima i uvidima nauke i tehnologije XXI veka. Za razliku od inovacija industrijskog doba, koje su stavljale naglasak na proizvodne kapacitete, akumulaciju, centralnu vlast i imperijalne ambicije, one iz digitalne ere sklone su umnožavanju i samomodifikovanju. Robotika, genetika, nanotehnologije i digitalno programiranje ne čine zaokružene tehnologije već samoumnožavajuće, ciklično zanavljane sisteme. Mi ih programiramo sada, ali oni nastavljaju za sebe, učeći iz iskustva, izbacujući nove verzije sebe i na nove načine se nadovezuju na namere svojih originalnih stvaralaca.

Tako da, iako je većina javnih protestnih kampova naizgled nestala, nove forme i mutacije prisustva „okupatora“ pojavljuju se svakog dana. Samosvesno mrežnoimenovani „Okupacija 2.0 – Ukidanje dugova“ („Occupy 2.0: Debt Strike“) (Taylor, 2012), pokret protiv studentskih dugova, nastao je u septembru 2012. godine. Još jedan pokret protiv dugova nastao iz OWS-a, „Narodni otkup“ (The People’s Bailout) (Mirzoeff, 2012), traži načine da sakupi novac za otkup dugova građana od kreditnih agencija po nižim cenama kako bi ih jednostavno i u potpunosti eliminisao. Vreme u kome se ove aktivnosti događaju nema nikakve veze s nacionalnim izborima koji su se događali paralelno s njima. Na neki način kao da pokret ima sopstveni, sasvim drugačiji kalendar, delujući na paralelnoj ravni. Imajući u vidu ogromne razlike između digitalnog medijskog okruženja i onoga koje je postojalo pre njega, ova formulacija ne mora nužno biti preterana.

Originalna „Okupacija“ može biti završena u smislu u kome je ista zvanično priznata od strane postojećih medija i političke vlasti. Ali kao nadolazeći narativ, digitalni prototip, kulturna norma i strategija igre ona tek što je rođena.

LITERATURA

- Burnett, E. 2011. October 3. Out Front. *CNN Out Front*. (E. Burnett, Interviewer).
- Carse, J. 1997. *Finite and Infinite Games*. New York: RandomHouse.
- Christopher, T. 2011. October 3. *Van Susteren Explains Why Anti-Fox Clip With Occupy Wall St. Protester Got Cut*. Retrieved December 15, 2012, from Mediaite: www.mediaite.com/tv/van-susteren-explains-why-anti-fox-interview-with-occupy-wall-st-protester-got-cut/
- Goodman, B., Rushkoff, D., Dretzin, R. (Writers), & Goodman, B. (Director). 2003. *The Persuaders* [Motion Picture]. PBS Frontline.
- Horowitz, D. 2006. *The Professors: The 101 Most Dangerous Academics in America*. New York: Regenery Publishing.
- Ito, J. 2011. „In an Open Source Society, Innovating by the Seat of Our Pants”. *The New York Times*.
- Kücklick, J. 2004. *Play and Playability as Key Concepts in New Media Studies*. Retrieved January 3, 2012, from Playability.de: www.playability.de/Play.pdf
- Keane, A. 2007. *Cult of the Amateur: How Today's Internet is Killing Our Culture*. New York: Currency.
- Logan, R. K. 1987. *The Alphabet Effect: The Impact of the Phonetic Alphabet on the Development of Western Civilization*. New York: St. Martins Press.
- Martinson, J. 2000. „Online Politics Proves a Turn-off”. *The Guardian*.
- McLuhan, M. 1992. *Laws of Media: The New Science*. Toronto: University of Toronto.
- McLuhan, M. 1962. *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto: University of Toronto Press.
- Miller, J. H., & Page, S. E. 2007. *Complex Adaptive Systems: An Introduction to Computational Models of Social Life*. Princeton: Princeton University Press.
- Mirzoeff, N. 2012. *The People's Bailout*. Retrieved November 1, 2012, from Occupy 2012 Blog: www.nicholasmirzoeff.com/O2012/2012/10/21/the-peoples-bailout-and-the-rolling-jubilee/
- Morris, D. 2000. www.vote.com. Retrieved 12 12, 2012, from Vote.com: www.vote.com
- Occupy Los Angeles. (n. d.). *The Dummy's Guide to General Assembly*. Retrieved December 15, 2012, from OccupyLosAngeles.org: <http://occupylosangeles.org/assemblyguide>
- Ong, W. 2002. *Orality and Literacy*. New York: Routledge.
- Pariser, E. 2011. *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding From You*. New York: Penguin.

- Rushkoff, D. 2012. *Monopoly Moneys: The Media Environment of Corporatism and the Player's Way Out*. Utrecht: Utrecht University Dissertation.
- Rushkoff, D. 2010. There's more to being a journalist than hitting the „publish“ button. *Neiman Reports* .
- Rushkoff, D. 2009. *Life Inc: How Corporatism Conquered the World and How We Can Take it Back*. New York: RandomHouse.
- Rushkoff, D. 1998. *Open Source Democracy: How online communication is changing offline politics*. London: Demos.
- Rushkoff, D. 1995. *Playing the Future: How Kids' Culture Can Teach us To Thrive in an Age of Chaos*. New York: HarperEdge.
- Simon, R. 1992. „A Perot Presidency and a La-Z-Boy Lawmaking". *Baltimore Sun*.
- Sullivan, A. 2008. „We are the ones we've been waiting for". *The Atlantic*.
- Taylor, A. 2012. „Occupy 2.0: Strike Debt". *The Nation*.
- Trippi, J. 2004. *The Revolution Will Not Be Televised*. New York: William Morrow.
- Weiner, N. 1965. *Cybernetics, Second Edition, or the Control and Communication in the Animal and the Machine*. Cambridge: MIT Press.

SUMMARY

THE POLITICS OF PRESENCE: HOW ONLINE ACTIVITY INFORMS OFFLINE ACTIVISM

The author explores how the internet and the new media are changing the way that we communicate, act and think, individually and collectively, through the example of the Occupy Wall Street Movement. The author claims that The Occupy Movement, as a post-narrative project conceived in a digital environment, is less of a political activity, and more a new way of behavior for its members and for the society at large. Its focus on consensus building and its *modus operandi* are reflecting the principles of the Internet, web-organization and cooperation. Therefore, its success is not about achieving any particular political aim, or winning an election, but about the general acceptance of these values and their becoming part of a wider political agenda.

KEYWORDS: collective action, political participation, Internet, social media, digital environment, cultural matrixes, consensus building

OKUPIRAJ VOLSTRIT: NEOKLASIČNI DRUŠTVENI POKRET 21. VEKA

Milan Radonjić
Beograd

SAŽETAK

Sadejstvo udara ekonomske krize iz 2008. i kontinuiranog deficita političkog legitimiteta dovode 2011. do pojave globalnog otpora, ali i do razvoja njegovih kvalitativno novih strategija i taktika. Iako je savremene modele kolektivne akcije dobrim delom i dalje moguće razumeti uz pomoć teorije novih društvenih pokreta, oni danas objektivno zahvataju jedno šire polje, najpre zbog zahteva za radikalnom promenom u ukupnom ekonomskom i političkom sistemu.

Savremeni društveni pokreti i dalje se bore za reinterpretaciju značenja i priznanje sopstvenog identiteta, ali ne više za bilo koje pojedinačno pitanje, već za sveobuhvatnu promenu sistema. Ta izuzetno važna promena strateške orijentacije, koja nove pokrete čini pomalo starim – upravo klasičnim, ostaje, čini nam se, nedovoljno primećena iz razloga koje ćemo pokušati da rasvetlimo.

KLJUČNE REČI: teorija novih pokreta, medijski uticaj, uokvirivanje značenja, kognitivna funkcija društvene akcije, ciklična teorija društvenih pokreta, klasna borba, populizam

UVOD

Bilo je potrebno da prođu pune tri godine od sudbonosnih odluka establišmenta u SAD i EU da paketima direktne finansijske pomoći spasu bankrota velike banke, a građane prepuste *nasilju tržišta*, kako bi globalno nezadovoljstvo, naraslo po izbijanju velike ekonomske krize 2008, konačno rezultiralo nastankom nekoliko relevantnih društvenih pokreta. Ovaj rad

1 Milan Radonjić je magistar političkih nauka, autor i aktivista iz Beograda. Članak je rezultat istraživanja do kojih je autor došao tokom rada na magistarskoj tezi: „Novi pokreti, novi mediji i globalna društvena promena“, odbranjenoj na Fakultetu političkih nauka u Beogradu juna 2012, uz mentorstvo prof. Vukašina Pavlovića, kao i tokom učešća na istomimenu okruglom stolu, održanom godinu dana ranije, u leto 2011, na FPN: <http://www.fpn.bg.ac.rs/2011/06/02/novi-mediji-novi-pokreti-i-globalna-drustvena-promena/>

fokusiran je na jedan od njih, Okupaciju Volstrita (Occupy Wall Street, u daljem tekstu OVS), koji je u jesen 2011. pred globalnom javnošću možda najjasnije artikulirao od ranije prisutno nepoverenje većine društva u političku elitu, sažetu u poruci: „Mi smo 99%.“

Spoznaja o nesrazmernoj koncentraciji bogatstva u rukama globalne elite (preostalih 1%) dodatno je pojačala jaz između establišmenta i građana koji po prvi put kao kolektiv (narod) obznanjuju svetskoj javnosti – da pravila igre nisu ista za sve, odnosno da nisu pravedno reprezentovani u političkim institucijama, kojima dominira ekonomska moć. Ono što je radikalno novo – odnosno „staro“ u objavi OVS da sistem nije pravedan, jeste upravo legitimisanje pokreta kao prvog koji u nekoj od razvijenih demokratskih država traži institucionalnu promenu na najvišem društvenom nivou. Po prvi put sistem nije unapred prepoznao promenu koja dolazi, stvorio prostor za njeno integrisanje, istovremeno usmeravajući sopstvenu reformu. S druge strane, OVS nije konkretizovao svoje ciljeve u vidu eksplicitnih zahteva establišmentu, ali su oni ipak prilično jasno označeni objavljivanjem takozvane „Deklaracije o okupaciji“². Evo njenih početnih paragrafa:

„Dok se okupljamo da u solidarnosti izrazimo osećanje opšte nepravde, ne smemo izgubiti iz vida šta nas je zbližilo. Ovo pišemo kako bi svi ljudi koji osećaju da su ih globalne korporacije oštetile znali da smo mi njihovi saveznici... Nema prave demokratije kada je njen proces uslovljen ekonomskom moći. Mi vam se obraćamo u vreme kada korporacije, koje postavljaju profit iznad ljudi, lični interes iznad pravde i represiju iznad ravnopravnosti, upravljaju našim vladama...“

Nasuprot ovom proglasu i širokoj podršci koju je OVS od nastanka imao u američkom društvu, većina najuticajnijih medija, gotovo kompletan politički i akademski establišment, ostaće distancirana u odnosu na pokret, a neki od najautoritativnijih američkih istraživača kolektivne akcije ispoljiće prilično konzervativna predviđanja njegovog konačnog ishoda, pribegavajući poređenju s pokretima s kraja 20. veka u Evropi i SAD. Oni na taj način nastavljaju trend takozvanog „postmodernog obrta“ (Nash 2006, 129–132) u američkoj sociologiji kolektivne akcije, odnosno njenog postepenog približavanja pozicijama teorije novih društvenih pokreta (TNDP) ali to čine, reklo bi se, u najpogrešnijem mogućem trenutku.

Poput novog vina u starim bačvama, kao što kaže Alen Turen (Alain Touraine), jedan radikalno novi, antisistemski pokret 21. veka, protiv socijalne nepravde i političke obespravljenosti stavlja se u okvire TNDP (Turen 2011, 154) iako se ni po strategiji ni po taktici ne može poistovetiti sa onima iz 70-ih, 80-ih ili 90-ih godina 20. veka – bar ne bez velikih redukcija.

2 <http://occupywallstreet.net/learn>

Reč je naravno o poznatoj „evropskoj“ teoriji koja je s druge strane Atlantika često bila osporavana, prema kojoj su novi pokreti pre svega usmereni na kulturne promene, identitetska pitanja i pojedinačne probleme, a mnogo manje, ako uopšte, na promene sistema i striktno političke ciljeve, za razliku od starih – klasičnih pokreta, poput radničkog.

Pitanje koje razdvaja američke i evropske škole tiče se pozicioniranja ciljeva akcije, što je ujedno i najvažnija, ili makar najkonkretnija distinkcija između novih i klasičnih pokreta. Jedan od najčešćih argumenata za podršku ovih ocena o kulturnim ciljevima pokreta OVS jeste da je on „promenio temu razgovora“ u američkim medijima, političkim i akademskim institucijama.

Smatramo da ova teza ne samo da nije održiva sama po sebi, pošto predstavlja *pars pro toto* grešku u zaključivanju, već i posredno ukazuje na jedan od ključnih problema koji inhibira socijalnu, odnosno ekonomsku transformaciju i globalni oporavak, a to je: Odnos korporativnih entiteta prema zajednici, odnosno konkretnije – korporativnih medija prema društvenoj promeni, kolektivnoj akciji i, u konačnici, samom kolektivnom interesu.

Šire posmatrano, reč je o istorijski repetativnim ciklusima borbe za hegemoniju putem kontrole nad proizvodnjom i diseminacijom informacija, naučnih saznanja, odnosno nad tehnologijom kao opredmećenom kulturom. Društvenim pokretima u ovoj odlučujućoj bitci za upravljanje promenom pripada veoma važna uloga.

CILJEVI, IDENTIFIKACIJA I ORIJENTACIJA POKRETA

Ispravno definisanje ciljeva, u smislu njihovog dobrog balansiranja između ambicija i realnosti, od prvorazrednog je značaja za uspeh jednog pokreta. Studije kolektivne akcije oduvek su pridavale veliku važnost ovom pitanju, jer ciljevi predstavljaju odnos pokreta prema establišmentu i prema društvu. Prema prvom, reč je o suprotstavljanju, prema drugom o zastupanju.

OVS je, međutim, odbio da se uopšte opredeli na taj način, što je neuobičajeno, posebno uzevši u obzir činjenicu da je pokret od samog početka imao jaku podršku u američkom društvu. Prema istraživanju magazina *Time* (Altman 2011), čak 54% odraslih Amerikanaca imalo je pozitivno mišljenje o ljudima u parku Zukoti, što je samo po sebi događaj bez presešana u Sjedinjenim državama u poslednjih pola veka.

Međutim, kako je vreme odmicalo a OVS odbijao da konkretizuje svoje ciljeve, spoljašnji „zahtevi za isticanje zahteva“ postajali su sve glasniji. Džodi Din i Marko Dezeris, sa univerziteta Nortistern (Boston) u članku „Pokret bez zahteva“ (Deseriis, Dean 2012) tako dolaze do zaključka da je

njihov izostanak posledica podeljenosti samog pokreta baš kao i naglašeni zazor i otpor mogućem kooptiranju u politički sistem. Taj zaključak kreće se u domenu mogućeg, ali je isto tako moguće, naročito na osnovu stavova ljudi unutar pokreta, argumentovati i da oni zapravo ne prihvataju postojeći politički proces. Da svesno odbijaju da budu deo igre u kojoj pobjednik odnosi sve i u kojoj građani nemaju efikasnu mogućnost učešća i suprotstavljanja lobistima korporacija u procesu donošenja zakona, te da jedino zato ne pristaju da u njemu učestvuju. Ali Din i Dezeris obrazlažu na sledeći način:

„Da li će zahtevi za nacionalni plan otvaranja radnih mesta značiti da je pokret kooptiran? Da li bi insistiranje na ustavnom amandmanu koji bi korporacijama uskratio status ličnosti (preduslov za neograničeno finansiranje političkih kampanja – prim. aut.) utopio pokret u Demokratsku partiju? I da li je podrška aktivističkih organizacija poput *Move On* simptom da je kooptacija već počela?“

Autori tvrde, što je ujedno i omiljeni mejnstrim medijski okvir za razumevanje OVS, da strah od kooptiranja zamagljuje stvarne i potencijalne veze između različitih predloga unutar pokreta koji ne zna šta hoće, istovremeno osnažujući procese fragmentacije u nameri da ih spreči.

Nema nikakve sumnje da je i Sidni Terou (Sidney Tarrow), jedan od najautoritativnijih američkih istraživača pokreta, svestan važnosti dobrog pozicioniranja njegovih ciljeva. U autorskom članku za uticajni *Foreign Affairs* on primećuje da je OVS dao nekoliko predloga za promenu politike upravo kroz „Deklaraciju o okupaciji“, što se ipak „teško može nazvati političkom platformom“. Ali, kaže on, „političke platforme i nisu u fokusu ove nove vrste pokreta...“, poredeći ga s feminističkom akcijom u Americi 70-ih. Njihov cilj je, prema njegovom mišljenju, da budu prepoznati i priznati (Tarrow 2011):

„Kada se ta borba (feministički pokret) pojavila usred Pokreta za građanska prava, ona je šokirala konzervativce i zbunila liberale. Prvi su u aktivistkinjama videli gomilu anarhistkinja koje spaljuju grudnjake; dok su ih drugi smatrali za nežestvene ili dobrohotne, ali ne sasvim uračunljive. Iako su liderke novog ženskog pokreta istakle neke promene u politici koju su želele da postave na nacionalnu agendu, njihov najvažniji cilj bio je priznanje i uvažavanje postojanja različitih realnosti za različite polove u svakodnevnom životu. Na isti način, kada su aktivisti OVS napali Vol strit, njihova meta nije bio kapitalizam, već sistem ekonomskih odnosa koji je izgubio svoj pravac i prestao da služi zajednici.“

Iako zasnovan na ispravnoj analogiji, čini se da zaključak koji Terou iznosi nije sasvim logičan. Na početku on postulira da je u pitanju jedna nova vrsta pokreta ali zatim, kao u kakvoj kognitivnoj disonanci, kaže kako je nešto slično već viđeno tokom 70-ih, sve uz zaključak kako meta pokreta nije kapitalizam, već „sistem ekonomskih odnosa“. Terou podseća da su

se kroz istoriju hiljade Amerikanaca različitih društvenih slojeva ili religija periodično okupljale bez eksplicitnog cilja i navodi kao primer vreme velike depresije, kada su ogromna nezaposlenost i bes stvorili uslove za talas štrajkova i demonstracija. Ovi protesti nisu imali posebnu političku agendu, zaključuje on, već su zahtevali priznanje i radikalnu promenu u odnosima između vlade, ljudi i korporacija (Tarrow 2011):

„Ono što čujemo je poziv na buđenje upućen korporativnom sektoru i vašingtonskoj eliti, signal da je na sceni nova snaga koja na najširoj društvenoj osnovi zahteva promenu američkog društva. To što smo videli je iskustvo koje stvara snažnu solidarnost. Možemo očekivati da mnogo aktivističkih mreža izraste iz cele ove situacije. Ljudi koji se nalaze u istom okruženju sada su u konstantnom kontaktu i dele iskustva. Oni će izgraditi zajednicu. To je razlog zbog koga je okupacija prostora bitna.“

Terou je apsolutno u pravu kada kaže da je sa pokretom okupacije Volstrita na scenu izašao jedan sasvim novi činilac – nestajuća američka srednja klasa, nedavno diplomirani studenti s velikim dugovima za troškove obrazovanja, nezaposleni, oni koji su izgubili kuće itd., ali njegovi argumenti gube ubedljivost i zvuče prazno kada kaže da taj pokret u svojoj osnovi nije antisistemski, ma kako odredili taj sistem: kapitalizam ili, možda preciznije – korporativizam.

S druge strane, može se sasvim utemeljeno rezonovati, što i čine neki autori (generacijski i angažmanom bliži pokretu), da je OVS namerno odbio da konkretizuje svoje zahteve upravo zato što ne želi da se zadovolji partikularnom promenom – reformom sistema, već traži njegovu supstancijalnu promenu (Rushkoff 2015, 15) a da je to što smo videli do sada samo njen početak. Izostanak konkretnih zahteva u stvari je karakteristika koja bitno odvaja OVS od novih pokreta i orijentiše ga dugoročno na sasvim drugačiji način. To nije pokret jednog problema, niti identiteta, već sistemske promene, koja će biti dugog trajanja.

Vilijam Gemson (William A. Gamson), nekadašnji predsednik Američke sociološke asocijacije (American Sociology Association – ASA), osnivač MRAP³ i, kao i Sidni Terou, član Američke akademije nauka i umetnosti, u članku „Kulturni ishodi pokreta Okupirajmo Volstrit“, objavljenom na uticajnom akademskom blogu *Mobilizing Ideas*⁴ ističe u naslovu sličnu tezu – da je reč o akciji koja primarno zahteva kulturološku, ne institucionalnu ili političku promenu (Gamson 2012):

„Njihova kulturna misija je podizanje svesti o korporativnoj dominaciji američkih političkih, društvenih i ekonomskih institucija – kao i o ogromnim

3 MRAP – Movement/Media Research and Action Project <http://www.mrap.info>

4 Blog *Mobilizing Ideas*, osnovan je pri Centru za istraživanje pokreta na Univerzitetu Notre Dame u Indijani.

nejednakostima, odnosno dobiti koju ta dominacija stvara. Istovremeno, pokret pokušava da izgradi kolektivni identitet čineći lične patnje građana zajedničkim iskustvom.“

Prema njegovim rečima, bez obzira na eventualne institucionalne ili političke promene u budućnosti, pokret je već postigao veliki uspeh menjanjem sadržaja političkog diskursa u Sjedinjenim državama. Ipak, kaže on, ova kulturna promena, iako neophodan, nije i dovoljan preduslov za brojne institucionalne i političke promene:

„Ona ni na koji način ne garantuje uspeh, koji zavisi od toga da li će drugi kolektivni akteri iskoristiti priliku koju im je pokret stvorio [...] Možemo se zapitati koliko će trajati ova kulturna promena. Hoće li ona postati centralni deo svesti mnogih Amerikanaca tokom sledećih nekoliko godina? Ili će glavne teme koje su pokrenute izbledeti iz javnosti dok pokret prolazi kroz fazu neizvesnosti ili demobilizacije? Odgovor na ovo pitanje je, pretpostavljam, jednim delom povezan s pitanjem da li će uslediti neke značajne političke ili institucionalne promene koje bi mogle da promene trend rastuće neravnopravnosti i umanje korporativnu dominaciju nad politikom i izbornim procesom u SAD.“

UOKVIRIVANJE ZNAČENJA, ULOGA MEDIJA

Iako brojni autori na pomenutom blogu podržavaju ove stavove, postoje i oni koji im se suprotstavljaju. Jedan od njih je i Džef Gudvin (Jeff Goodwin), profesor sociologije na Njujorškom Univerzitetu i predsedavajući Sekcije ASA za kolektivno ponašanje i društvene pokrete. U članku „Okupacija medija“ on iznosi sumnje u vezi sa Gemsonovom tezom. Gudvin se naravno ne slaže ni sa Gemsonovim stavom da OVS ne traži institucionalnu promenu, ali pridodaje da se ne može govoriti čak ni o promeni agende korporativnih medija (Goodwin 2012):

„Činjenica da OVS nije fundamentalno promenila politički diskurs korporativnih medija, niti to može da učini, znači jedino to da se javljaju nove i do sada nepostojeće mogućnosti za alternativne medije da kažu istinu o Pokretu i korporativnoj ekonomiji kojoj se on suprotstavlja. Institucionalizovani konzervativizam većine 'liberalnih' medija takođe predstavlja podsticaj za sam Pokret da kreira nove medije kojima će moći direktno da dopre do svojih aktivista ali i šire publike. Ako OVS zaista želi da uspe u menjanju razgovora Amerikanaca, i tako počne s izgradnjom snažnijeg pokreta, to će morati da učini kroz alternativne medije (uključujući sopstveni). To je zapravo nesumnjivi preduslov za postizanje institucionalnih promena kojima pokret teži.“

Gudvin s pravom ističe prvoklasnu važnost medija u pobuđivanju društvene promene, a takođe sigurno je da je ona dobro poznata Gemsonu i

Terou budući da obojica, a posebno Gemson, u svojim impresivnim radovima često referišu na suštinsku interakciju pokreta sa medijima. Odnosno, obojica su inspirisani Gofmanovom teorijom perceptivnih okvira (ponovo više Gemson) koja je osnova tzv. teorije uokvirivanja čijim je spajanjem sa teorijom političkog procesa i započet pomenuti *postmoderni zaokret* dominantno američke teorije resursne mobilizacije (TRM).

Međutim, ovog puta izgleda kao da autori i sam pokret svode na funkciju medija, čiji je najdalji domet – promena agende, teme razgovora. Takav stav imao bi opravdanje da je reč o nekom pojedinačnom protestu kao što je vađenje nafte i gasa iz škrljaca, ili sprečavanju izlova kitova u komercijalne svrhe. Ovdje je termin promena agende odgovarajući još samo formalno. Zapravo, kao da se obojica, a s njima i veliki deo mainstream medija i dobar deo akademske zajednice, služe formom kako ne bi morali da se bave suštinom, odnosno spontanom izrazom dubokog nepoverenja zajednice u politički proces, prelomom u kolektivnom narativu, koji neće zakrpati ni najumešnija pi-ar kampanja. Agenda je promenjena, ali po pitanju ukupnog smera kretanja društva. Čitav sistem je doveden u pitanje. Nisu u pitanju nijanse, već suština, a najpre svrsishodnost izborne politike i religiozna vera u *laissez-faire* tržišni princip i korporativni kapitalizam.

Vilijam Gemson (Gamson, Wolsfeld 1993, 114–125) s pravom ističe da su pokreti u direktnoj zavisnosti od masovnih medija, najpre usled nužnosti mobilizacije političke podrške, ali još više usled potrebe legitimizacije unutar osnovnog diskursa i širenja obuhvata ciljanog konflikta.

Zapravo, u pitanju je simbiotska interakcija jednako važna za pokret, pošto od nje zavisi plasman poruke u društvu i mogućnost sticanja saveznika, ali i za medije, koji se kvalitetnim izveštavanjem u vremenima krize i društvenih promena dugoročno pozicioniraju na tržištu. Na sreću, ovom odnosu zavisnosti balans donekle daje razvoj novih medija i društvenih mreža. Masovni mediji su i dalje sposobni da nameću agendu, ali gube ucenjivački potencijal pošto više nemaju moć da potpuno „izbrišu“ izvesne događaje iz vidnog polja kolektiva. No svejedno, pitanje izvora informacija, baš kao i njena interpretacija, davanje intonacije posmatranom događanju i širim ciljevima društvene akcije, ima i dalje odlučujući značaj.

Pre Gemsona, profesor sociologije i žurnalistike na univerzitetu Kolumbija Tod Gitlin (Todd Gitlin) u svom ključnom radu *Ceo svet nas posmatra* (*The Whole World is Watching*, 1980) studiozno razmatra ulogu medija u stvaranju i uništenju studentskog pokreta u Americi krajem šezdesetih godina. On zaključuje da studentski pokret nikada nije prerastao u pravu levu opciju, a razlog zapravo leži u medijskom tretmanu koji je imao. Za Gitlina (1980, 130–155) jesu ključna pitanja slave, preobražaja lidera u medijske zvezde kojima se lako manipuliše, odnosno izveštavanje medija fokusirano na nasilje i ekstreme unutar i oko pokreta. Tako su najuticajniji američki mediji dezavuisali studentski

pokret, pronalazeći mu čak i „umerene alternative“ (Gitlin 1980, 204) a sve u korist *statusa quo*. Mnoga druga istraživanja medijskog izveštavanja poslednjih decenija pokazala su kako su mediji najčešće proponenti postojećeg sistema, skloni da pokretima za promene nameću derogirajuće interpretacione okvire. Brojna druga istraživanja donela su slične zaključke.

Studija izveštavanja sa Svetskog ekonomskog foruma (World Economic Forum, u daljem tekstu SEF), pratila je medijsko pokrivanje protesta na SEF tokom 2001, 2002, 2003. godine analizirajući ukupno 88 članaka i komentara u najuticajnijem američkom dnevniku, *New York Times-u* (Bennett, Pickard²⁰⁰⁴) Osnovni zaključak bio je da je elita učesnika samita Svetskog ekonomskog foruma dobijala nezasluženi i neproporcionalan tretman dok su aktivisti bili predstavljeni kao marginalci, bezimeni odrpanci, koji predstavljaju nasilnu pretnju javnom redu i miru.

Jedan noviji rad, „Uokvirivanje Okupacije Volstrita“, pratio je izveštavanje *New York Times-a* i *USA Today* tokom 120 dana, od početka protesta i u tom periodu obradio 132 naslova – 107 u *Times-u* i 25 u *USA Today* (Xu 2013, 6). *Times* je imao 51 negativan i 56 neutralnih ili pozitivnih, a *USA Today* 17 negativnih i 8 neutralnih ili pozitivnih izveštaja. Najčešće upotrebljavani negativni okvir bilo je *bezakonje* – 69 članaka (52.3%), zatim *korišćenje zvaničnih izvora* – 54 članaka, (40.9%), *karneval* – 49 članaka (37.1%), *neefikasni ciljevi* – 35 članaka, (26.5%), *negativni uticaj protesta* – 32 članka (24.2%), *neodobravanje javnosti* – 29 članaka (22.0%). Ukupno je 68 naslova (51.5%) bilo dominantno negativno intonirano prema pokretu, dok je 64 (48.5%) bilo neutralno, ili pozitivno.

U svojoj novijoj knjizi *Okupiraj naciju (Occupy Nation: The Roots, the Spirit and the Promise of the OWS, 2012)*, Gitlin primećuje da je to prvi moderan pokret u Americi koji je započeo sa većinskom podrškom u društvu. Kao i brojni drugi autori, smatra ga uspešnim jer je promenio agendu za diskusiju i poremetio dogmu samoregulišućeg slobodnog tržišta, uz zamerku da i dalje nije ozbiljno doveo u pitanje dominaciju plutokratije.

Ono što i on, prema našem mišljenju, pomalo nepravedno stavlja na teret pokretu jeste fobičnost prema izbornoj politici koja je zasnovana na „paničnom strahu unutrašnjeg jezgra pokreta od kooptiranja u establišment.“ Ipak, kako ističe, mnogo je važnije to što je zahvaljujući sopstvenim medijima koji su prenosili potresne slike iz Njujorka širom sveta pokret uspeo da prebrodi negativno uokvirivanje od strane korporativnih medija koji su ga prikazivali kao beskorisnu zamenu za političku partiju, i tako postao izraz ne samo besa, već i nade.

Naravno, Gitlin to naglašava jer vrlo dobro razume značaj novih digitalnih medija koji su sprečili izolaciju pokreta i njegovo predstavljanje kao stranog tela u društvu. Ipak, pokazaće se da je moć novih medija i dalje ograničena, a da je potpuni prelazak s dominantno štampanih i emitera medija na one mrežne postepen i dugotrajan proces.

Kako god, pitanje koje nam se svakako nameće u istraživanju interakcije društvenih pokreta i medija je sledeće: Zbog čega su mediji ranije bivali gorljivi zastupnici promene, na primer u vreme osvita Francuske revolucije, a mnogo češće, pre svega u drugoj polovini 20. veka, „tvrdoglavo branili“ *status quo*?

Dva su glavna pristupa o uzrocima Francuske revolucije. Jedan je marksistički, koji obraća malo pažnje na ulogu medija, percipirajući je kao sekundarnu u odnosu na klasne razloge i drugi, zasnovan na stanovištu da pravi akteri revolucije nisu klase već reči, odnosno da je revolucija konflikt diskursa, borba za kontrolu značenja koje će biti pripisano ključnim frazama kao što su: narod ili sloboda. Evo kako Fransoa Fire (Francois Furet 1997, 46) u delu *Interpretacija Francuske revolucije* opisuje vreme neposredno pre njenog izbijanja:

„Misao i reči bile su oslobođene ne samo od cenzorstva i policije, već i od interne inhibicije stvarane dobrovoljnim pristajanjem na institucije stare više vekova: kralj više nije bio kralj, plemstvo više nije bilo plemstvo, crkva više nije bila crkva. Štaviše, kada su mase provalile na istorijsku scenu, politička edukacija dobila je ogromnu novu publiku, čija su očekivanja zahtevala potpuno druge forme društvene komunikacije.“

Upravo ova promena u diskursu medija razlog je zašto je sve počelo te godine kada je, piše Fire, postalo jasno da su akteri u teatru *Ancien Regime* samo senke. Do proleća 1789. postalo je očito da moć više ne prebiva u kraljevskim dvorovima i biroima iz kojih je toliko vekova kontinuirano tekla u vidu zakona, regulacija i odluka:

„Odjednom, vlast je izgubila stabilnost; ni u jednoj instituciji se nije više ni prepoznavala ni nalazila, a sve što je Skupština staleža pokušavala da rekonstruiše bivalo je u talasima uništavano kao zamkovi od peska pred naletom plime.“

U delu *Mediji i revolucija* Džeremi Popkin (Jeremy Popkin) piše da se 17. novembra 1830. grupa štampara u Njujorku okupila da proslavi nedavno okončanu Julsku revoluciju u Francuskoj kojom je zbačen Henri X i konačno zauvek zbrisana monarhija iz Francuske, kada su proklamovali sledeće (Popkin 1995,12):

„Sada je jasno da je prvenstveno kroz štampu i ljude koji su direktno sa njom povezani, uzdignuta slavna revolucija u Francuskoj – predodređna da konačno do temelja potrese svaki despotizam u starom svetu.“

Zašto su njujorški štampari vezu revolucije i masovnih medija razumeli kao očiglednu? Naravno zbog toga što su imali prilike da se na sopstvenom revolucionarnom iskustvu uvere šta je potrebno da bi se homogenizovalo javno mnjenje i društvo uverilo u izvesnost uspeha proklamovanih ciljeva jednog masovnog pokreta. Jednako kao što su za tu svrhu bile važne reči novinara koje su se pojavljivale u štampi, bili su važni i oni koji su

omogućavali proizvodnju novina. Dakle, nisu od značaja samo reči, važne su i štamparske mašine.

Istorijske studije jasno nam pokazuju kakve sve ozbiljne posledice po jedno društvo mogu nastati iz obične „promene teme razgovora“, budući da mediji na izvestan način jesu teoretičari koji usmeravaju aktuelnu društvenu praksu. Ali bilo bi naивно misliti da su sami mediji, odnosno novinari i urednici, čuvari ključeva sistema, da od njihove lojalnosti zavisi stabilnost jednog poretka. Radije treba razmišljati u pravcu razumevanja ciklusa nastanaka novih znanja i tehnologija, njihovom širenju i prihvatanju, odnosno koncentraciji vlasništva nad njima, monopolizovanju i hegemoniji nad diskursom. Ali kakva je uloga društvenih pokreta u ovim ciklusima?

CIKLIČNA TEORIJA

Endrju Džejmison (Andrew Jamison) i Ron Ajerman (Ron Ayerman) u delu *Društveni pokreti: Kognitivni pristup* (Jamison, Ayerman 1991, 47) ističu da društveni pokreti 19. veka, baš kao i oni moderni, imaju aktivnu ulogu u transferu naučnih ideja u politička i društvena verovanja. Oni okupljaju publiku za nove naučne paradigme i nove tehnologije. Pokreti popularišu nove koncepte koji s njima dobijaju humanije konotacije, a ideje poput evolucije ili ekologije prostor za rast i preuzimanje novih, sadržajnijih značenja.

Pokreti imaju važnu ulogu u nastanku naučnog saznanja zahvaljujući procesima kulturnog usvanja ideja, tehnika i organizacionih formi koje se pojavljuju u njihovim kognitivnim praksama, ističe Džejmison u članku „Društveni pokreti i nauka“ (Jamison 2006, 6) Za njega, posebnu ulogu imaju „intelektualci pokreta“ koji pomažu hibridizaciju odnosno približavanje društvenih uloga i formi znanja koje su ranije bile odvojene. Iz tih procesa, piše Džejmison, tokom prethodna dva veka ali i ranije, pojedinci poput Lutera ili Bejkona inicirali su nastanke mnogih naučnih teorija i praksi, ali i prvih univerziteta:

„Međutim, dok su širi pokreti i društvene promene stvarali uslove za bolje ustanovljene naučne institucije poput Kraljevskog društva (Royal Society), ideja političkih i društvenih eksperimenata u cilju opšteg dobra polako se transformišu u izvođenje naučnih eksperimenata za dobro izvesnih grupa. To je bila neka vrsta kontrarevolucije. Otvoreni pokreti otkrivanja i saznanja počeli su da se transformišu u institucije moderne nauke. Ingenioznost je preusmerena u užu putanje razvoja, dok je istovremeno produkcija znanja postajala sve više zavisna od podrške moćnih.“

Ciklusi nastanka, proliferacije i širokog prihvatanja tehnološkog progressa su za Džejmisona i Ajermana u vezi sa životnim ciklusima društvenih pokreta. S tim u vezi, oni ne prihvataju da se novi pokreti

razlikuju od starih, već ove prve razumeju u kategorijama potonjih (Rugerio Montagna 2008, 272):

„Iz ove perspektive uzima se da su društveni pokreti vezani za izvesne istorijske, poslovne i generacijske cikluse, za ekonomske procese dugog trajanja. Oni se prepoznaju kao ciklični, sa sopstvenom internom dinamikom koja nije identična ali je u vezi sa širim istorijskim ciklusom političke ili ekonomske sfere. Novi pokreti su slični starim zato što i jedni i drugi reaguju na krizu ili kritično opadanje konjunktura u političkom ili ekonomskom ciklusu.“

Džejmison za *Političke perspektive* kaže da odvajanje novih i klasičnih pokreta smatra prilično arbitrarnim, budući da je to sve jedan te isti pokret nastao iz onog studentskog, koji je, kao i stari pokreti devetnaestog veka, prošao svoj ciklus razvoja, odnosno transfera znanja:

„Zaista, mi se izvesno smemo nadati da je nastupio novi ciklus u istoriji kolektivne akcije, ali ključno pitanje za mene je da li su i na koji način kulturno i političko u njoj pomešani.“

Ne bih rekao da nas OVS vraća u vreme klasičnih pokreta, ma šta pod njima podrazumevali. Svi pokreti grade na prošlosti, na iskustvima mobilizacije koja nasleđuju iz istorije, ali nisu svi uspešni u razvijanju funkcionalnih formi kognitivne prakse, one koju nazivamo *kolektivnim učenjem*.“

KLASNA BORBA, ILI STVARANJE NARODA

Skepsa prema razumevanju OVS kao klasičnog pokreta višestruko je opravdana. Slamanje rudarskog štrajka u Velikoj Britaniji sredinom 80-ih godina označilo je kraj postojanja militantnog radničkog pokreta na Zapadu, a moć globalnih korporacija odavno je višestruko prevazišla onu kojom raspolažu nacionalne države, a kamoli sindikati. Ovaj proces bio je potpomognut najpre deindustrijalizacijom i radikalnom promenom strukture zaposlenih. Velika seoba rada iz prvog sektora u treći, vodila je postepenom nestanku sindikata i radne reprezentacije, a u krajnjoj konsekvenci – klasne svesti.

Iako su klase u marksističkom smislu stvar prošlosti, klasne razlike u širem smislu daleko su od nestanka, kaže Takis Fotopulos (Takis Fotopoulos), osnivač Pokreta za inkluzivnu demokratiju. Prema njegovom mišljenju, iako redefinisane da projektuju opšte odnose moći, klase i dalje imaju važnu ulogu u objašnjavanju današnje dominacije i subordinacije (Fotopoulos 2008, 19):

„Danas klasna borba koju možemo nazvati i društvenom borbom nije više u vezi sa vlasništvom nad sretstvima za proizvodnju, već za kontrolu pojedinaca na ekonomskom, političkom i širem društvenom nivou – i to načinima koji direktno ili indirektno u prvi plan stavljaju pitanje same demokratije.“

Fotopoulos nije usamljen u shvatanju da rastuća koncentracija moći koju je kreirala sadašnja forma internacionalizovane tržišne ekonomije i reprezentativne „demokratije“ čini klasne podele zapravo jačim nego ikada. On ima u vidu fundamentalnu podvojenost društva i ekonomskog sistema koju uvećavaju tržišne institucije, kao i onu između društva i politike koju podstiču institucije reprezentativne demokratije, koje ne samo da su se održale, već su se i dodatno uvećale posle pada socijalističkog etatizma.

Svakako, jedna od ključih, ali i najčešće prenebregnutih karakteristika OVS, jeste njegova direktna povezanost sa svetom rada i stanjem na njegovom tržištu. Pokret čine diplomirani studenti koji su „previše kvalifikovani“ za slabo plaćene poslove na određeno vreme koji im se nude i istovremeno opterećeni visokim dugovima za školovanje koje neće moći da otplaćuju. Zatim tu su nezaposleni ili poluzaposleni građani koji ne mogu da žive od svog rada čak i ako imaju dva posla. Od imena pokreta do ključnih parola, sve ukazuje na „slona u sobi“ koga niko ne želi da vidi. Na engleskom jeziku reč „occupation“ znači zanimanje, a jedna od možda najupečatljivijih parola bila je ona: „Lost my Job, found an Occupation.“ („Izgubio sam posao, pronašao sam okupaciju – zanimanje.“)

Reč je dakle o ekonomskom sistemu i pitanjima rada i radničkih prava. Sada, međutim, glavni akteri nisu radnici u čeličanama i rudnicima, već njihovi postmoderni naslednici, radnici sadašnjeg ili budućeg trećeg sektora. Podvucimo zato još jednom: pokret o kome je reč nije izbio samo zbog identitetskih ili vrednosnih pitanja, njegov izvorni rezon nastao je zbog krize u sektoru rada. Ali, da li je zbog svega toga OVS izvorno radnički pokret 21. veka? Lorin Langman, (Lauren Langman), sociološkinja sa Univerziteta Lajola u Čikagu, sumnja u to (Langman 2013, 12):

„Savremeni pokreti nisu jednostavno klasični, interesima inicirani pokreti koji traže bolje plate, radnička ili politička prava, niti su zainteresovani samo za pitanja valorizovanja degradiranih, podređenih identiteta.“

Ona tvrdi da OVS nije samo reakcija na krizu finansijskog kapitala, već i kritika društva koje ohrabruje uvećavanje koncentrisanog bogatstva/moći radije nego solidarne odnose ljudi koji ga čine. Longmanova zaključuje da bi za razumevanje nedavnih pokreta morali da još jednom promislimo o nasleđu teorije NDP, o važnosti kulture i identiteta kao mesta društvene transformacije koji ohrabruju nadu i stvaraju vizije (Langman 2013, 13):

„Iz svega rečenog, pokreti 21. veka mogu se razumeti kao spona tradicionalnih pitanja NDP, odnosno identiteta i kulture, s realnostima i kontradikcijama neoliberalnog kapitalizma. Ovi pokreti nisu usmereni ka jednom određenom događaju ili pojedinačnom problemu, oni nisu epizodna okupljanja, već trajni testamenti opresivnom i nepravednom ekonomskom sistemu koji privileguje manjinu. Mi ih ne možemo analizirati

koristeći koncepte 20. veka – iako brojne tradicije kritičke teorije, NDP i sociologije emocija, posebno kada se povežu sa pitanjima moralnosti, mogu predstavljati dobru polaznu tačku za to.“

Naomi Klajn (Naomi Klein), aktivistkinja i autorka studija globalnog ekonomskog sistema (*No Logo*, 2000; *The Shock Doctrine*, 2007) obraćajući se demonstrantima u parku Zukoti uporedila je taj pokret s demonstracijama protiv Svetske trgovinske organizacije u Sijetlu 1999, kada su globalni mladi i decentralizovani pokreti prvi put direktno izazvali korporativnu moć. Prema njenim rečima, bitnu razliku predstavlja činjenica što je tada kapitalizam bio u fazi ekspanzije i niko nije govorio o krizi (Klein 2011):

„Iskreno govoreći, dok su dobra vremena trajala, razgovor o ekonomskom sistemu zasnovanom na pohlepi nije bio omiljena tema, makar u bogatim zemljama. Deset godina kasnije, čini mi se da više nema bogatih zemalja. Samo mnogo bogatih pojedinaca koji su se obogatili pljačkajući javna dobra i crpeći prirodne resurse širom sveta.“

Prema njenom mišljenju, bitna razlika je i što su demonstranti ovog puta bolje odabrali lokaciju i način protesta, organizujući ga upravo na mestu na kome je ekonomska kriza i započela:

„Mi smo stupili u konflikt sa najmoćnijim ekonomskim i političkim silama na svetu. To je zastrašujuće. I dok ovaj pokret bude rastao od snage do snage, stvari će postajati još strašnije. Budite uvek svesni da će se javljati izazovi da se odaberu manji ciljevi... Nemojte se prepustiti tom iskušenju. Ova borba trajaće mnogo, mnogo godina.“

Svest o tome da je korporativna moć u potpunosti preuzela upravljanje političkim odlukama predstavljala je, kao i sve drugo što se događalo tih nekoliko meseci, proces učenja, izmenjeni narativ, poziv na dijalog koji se ne završava kada se završe izbori, piše Daglas Ruško (Douglas Rushkoff 2015, 13) profesor novih medija i digitalne ekonomije na Univerzitetu Kvins (Njujork) u članku „Politika prisustva: Kako onlajn aktivnosti uobličavaju oflajn aktivizam“ („The Politics of Presence: How Online Activity Informs Offline Activism“) koji *Perspektive* donose u narednom izdanju. Taj pokret nije ni interesno ni ideološki opredeljen. Njegovo jedino čvrsto stanovište jeste upravo dijalog, koji treba da traje kontinuirano.

Oslanjajući se na ovaj i prethodne uvide, smatramo da je OVS istovremeno kulturološki i politički, nov i klasičan društveni pokret. On je okrenut ka spolja ali i ka unutra, zahteva promenu pojedinca ali sa njom i dugoročnu, sveobuhvatnu promenu sistema kulturnog, političkog i ekonomskog.

Na delu je jedan po svemu drugačiji – ponovo novi subjekat, podjednako određen identitetskim, ekonomskim, odnosno političkim pitanjima. Ali koji je teorijski pojam dovoljno širok da pokrije tako divergentne karakteristike tog novog-starog kolektivnog aktera?

Tri decenije posle razbijanja rudarskog štrajka u Britaniji, čini se da adekvatnih termina nedostaje podjednako i levcici i desnici. Dodatno, posthladnoratovski konsenzus oko centra i takozvana nekonfliktna politika, u kojoj nema neprijatelja, strasti ni mobilizacije građana, čiji je ključni diskursni pojam „modernizacija“, (odnosno pojam „novog“), danas za mnoge predstavlja samo uhodani proces u kome većina društva ostaje izolovana od procesa donošenja odluka.

Inspirisan iskustvima južnoameričkih država u suprotstavljanju gorepomenutoj politici menadžmenta i neoliberalne deregulacije, Ernesto Laclau (Ernesto Laclau) revolucionarno redefiniše značenje pojma populizam, koji za njega nije *a priori* pežorativan⁵. On ga razume kao političku praksu ponovnog artikulisanja subjekta, kolektivnog identiteta, konstrukcije značenja koje nije unapred zadato, već direktno zavisi od procesa simboličkih konflikata unutar društva. Taj proces Laclau (Laclau 2005, 81) naziva *konstruisanjem naroda*:

„Narod se tu razume kao nešto manje od totaliteta svih članova zajednice, to je samo jedan njen deo koji ipak ima aspiraciju da bude prihvaćen kao jedini legitimni deo tog totaliteta.“

Za preciznije objašnjenje pojma naroda (u populističkom smislu) Laclau koristi distinkciju između termina *populus* – ukupno građanstvo, i *plebs* – nepriviligovani deo građanstva. Narod u populističkom smislu znači imati plebs koji za sebe tvrdi da je jedini legitimni *populus*, što je lako prepoznatljivo u paroli o pripadnosti 99%.

Kada je reč o odnosu populizma i klasne borbe, u svojevrsnoj debati sa Slavojem Žižekom Laclau (Laclau 2006, 11) uverljivo negira dogmu po kojoj komunistički pokreti ne mogu biti populistički zbog navodne supremacije ideje nad liderom, ali i onu po kojoj pojedinačni ciljevi pokreta ne mogu voditi stvaranju širih političkih identiteta. U prilog ove pozicije može se uzeti kao primer građanski pokret u Srbiji, koji se mobilisao oko pojedinačnog cilja (sprečavanja izborne krađe glasova na lokalnim izborima u jesen i zimu 1996), a prerastao u pokret koji će nekoliko godina kasnije dovesti do obaranja Miloševićevog režima, oktobra 2000. godine. Noviji primer svakako predstavljaju partije-pokreti poput Sirize u Grčkoj, ili Podemosu u Španiji.

Za Laclaua, subjekt akcije je uvek *subjekt nedostatka* pa ključnu ulogu u konstruisanju naroda imaju zahtevi, (Laclau 2006, 11) odnosno ciljevi pokreta:

„Kada ekvivalencija među pluralitetom zahteva dostigne izvesnu tačku, dobijamo široku mobilizaciju protiv institucionalnog poretka kao celine,

5 Autor ovom prilikom iskazuje iskrenu zahvalnost kolegama recenzentima sa Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu, za upućivanje na vizionarski rad Ernesta Laclaua, koji danas, verujemo, može služiti kao vredan putokaz za izlaženje iz ideološkog ćorsokaka, posebno kada je reč o levo orijentisanoj kolektivnoj akciji.

odnosno pojavljivanje naroda kao univerzalnijeg istorijskog aktera, čiji ciljevi se nužno kristališu oko praznih označitelja koji služe kao objekti političke identifikacije.“

Da bi se postigla univerzalnost, ili konstruisao narod, „potrebno je da pozicija marginalca ili autsajdera postane simbol drugim marginalcima, odnosno da se stvori kontingentna agregacija heterogenih elemenata“ (Laclau 2006, 19). Pojavljivanje aktera emancipacije ima dakle sopstvenu logiku, utemeljenu u strukturi zahteva koji služe kao osnovna jedinica socijalizacije, pa stoga ne postoji predeterminisana istorija kapitalizma, već samo istorija konflikta.

Ako ništa drugo, samo vrtoglavi uspeh kapitalističkog projekta na Dalekom istoku, u društvu bez građanskih i medijskih sloboda poput kineskog, i njegova kriza na liberalnom Zapadu, dovoljan su razlog da još jednom promislimo o redefinisaju teorijskog sistema u kome mislimo, o prevaziđenosti ideoloških kategorija levog i desnog, odnosno o njihovom integrisanju kako bi jasnije sagledali složena društvena kretanja 21. veka. Jer, kao što mediji usmeravaju i formiraju javno mnjenje, a ciljevi akcije društvene pokrete, tako i naučne teorije orijentišu pravce istraživanja i naučnog mišljenja.

KA SINTEZI TNDP I TEORIJE RESURSNE MOBILIZACIJE

Pored Vilijama Gemsona i Sidnija Teroua, i brojni drugi savremeni američki autori pripadnici škole Teorije resursne mobilizacije (TRM), pokazali su interesovanje za teoriju novih pokreta, uz česte primedbe upućene njenim autorima za nedoslednost i nedostatak empirijskih potvrda iznesenih pretpostavki. Zamerke su se najčešće odnosile na nepostojanje ičega verodostojno novog u postmodernim pokretima. S druge strane, priznaju se doprinosi TNDP u pogledu razvijanja i razumevanja međudnosa između pitanja identiteta i mobilizacije, odnosno procesa uspostavljanja organizacije, ali se odriče njena mogućnost da obuhvati ukupnu dinamiku procesa koje posmatra.

Za pojedine autore, poput Nelsona Pikarda (Nelson A Pichardo 1997, 16), postoje ozbiljne sumnje u to da su savremeni pokreti proizvod postindustrijskog društva, odnosno da uopšte „predstavljaju bilo kakvu unikatnu pojavu“.

Drugi, poput Teroua (Tarrow 1998, 199–211), u skladu sa principom *protestnih ciklusa* tvrde da je TNDP pomešala ranu fazu u razvoju pokreta sa novim istorijskim stadijumom kolektivne akcije, te da potpuno zanemaruje ulogu političkog procesa. Pojedini kritičari pak, uz pomoć uporedne analize pokreta iz različitih istorijskih perioda, idu toliko daleko da zaključuju

kako TNDP „ne može stajati zasebno kao teorija. (Anieri, Emst, Kier 1990, 13)“. Ipak, proces približavanja se nastavljao sa razvojem interesa američkih autora za uticaj masovnih medija na društvene pokrete.

Termin „novi pokreti“ nastao je iz namere da se saznanje fiksira i bolje razume promena u kolektivnom delovanju nastala 70-ih. Interesantne teme postaju ravnopravnost polova, zaštita prirodne sredine, ljudska prava, mir, samoostvarenje, rečju – kvalitet i stil života, a konflikt se pomera sa pitanja preraspodele dobara na ona koja se tiču kulturnih matrica. Za ovu priliku preskočićemo teme: sveta života, programiranog društva, i sa „uobičajenih osumnjičenih“ kad je reč o ustanovljavanju TNDP – Jirgena Habermasa i Alena Turena, odmah ćemo preći na „prvooptuženog“.

Alberto Meluči, nekadašnji Turenov student (Alberto Melucci, 1943–2001) jedan je od autora kojima se zapravo pripisuje imenovanje savremenih pokreta – „novim“, odnosno njihova najsadržajnija i empirijski najbolje utemeljena analiza. Takođe, on među prvima ističe nužnost rada na pomirenju američke i evropske škole (Meluči 1997):

„Sumirajući moja polazišta, mogu reći da sam školovan na granicama kultura evropske tradicije levičarske ili kritičke misli, i novih saznanja i uvećanog interesa za empirijsku sociologiju, konkretno američku sociologiju koja je bila raširena u Italiji tokom pedesetih godina. Za sebe mislim da nisam samo teoretičar već i empirijski sociolog, sa interesovanjima za ono što ljudi zaista rade i misle, za empirijske forme, akcije, interakcije i formiranja značenja uključenog u načine ponašanja, međudnose, komunikacije i davanja smisla svom delovanju.“

Važno je ovde pomenuti da je Meluči kao autor sa zgražavanjem posmatrao kako se termin *novi pokreti* postepeno postvaruje. Za njega je novina po definiciji bila relativan koncept, koji u ovom slučaju ima privremenu funkciju ukazivanja na jedan broj uporednih razlika između istorijskih oblika klasnog konflikta i modernih oblika zajedničke akcije. Smatrao je stoga da i kritičari „novine“ novih pokreta i oni koji podržavaju tu paradigmu čine istu epistemološku grešku jer podrazumevaju da savremeni fenomeni konstituišu unitaran empirijski objekat i na osnovu toga definišu njihovu jedinstvenost ili je osporavaju. Meluči je čitavu ovu kontroverzu smatrao beskorisnom imajući u vidu kontekst, bez kog se pokreti iz različitih perioda ne mogu porediti (Ruggerio, Montagna 2008, 221):

„Nije u pitanju odluka da li su empirijski podaci koje posmatramo komparabilni ili nisu, već da li je uporedivo značenje i mesto koje zauzimaju u sistemu društvenih odnosa. Stoga, postaje veoma teško odlučiti, na primer, u kojoj je meri moderni ženski pokret, kao globalni empirijski fenomen – nov, u poređenju sa prvim feminističkim pokretima iz 19. veka.“

Njegov istraživački interes usmeren je ka konfliktima koji narastaju u polju produkcije informacija i komunikacionih resursa, jer je ključna

dimenzija svakodnevnog života definisana upravo kroz ovu oblast. Razlog zbog koga je lični identitet središnje pitanje kojim se bavi, ali i glavna tema pokreta TNDP, jeste upravo nova svest o našoj sposobnosti da radimo na sopstvenim motivacionim i biološkim strukturama, dok su raniji pokreti bili obuzeti delovanjem prema spolja, prema svetu. Novi društveni pokreti uključeni su u autorefleksivnu akciju, koja nije instrumentalna u svrhu nekog cilja, već ima značenje po sebi, odnosno jeste sam cilj akcije.

Konflikti više nemaju pobednike, kaže Melučić, ali mogu da proizvedu inovaciju, modernizaciju i reformu. On sugerise da novi pokreti iniciraju promenu, odabiraju nove društvene elite i inoviraju kulturne forme, grade nove institucionalne i vaninstitucionalne strukture. U delu *Nomadi sadašnjice* (1989) on potpuno napušta ulogu klase u društvenom konfliktu jer smatra da je ona vezana jedino za konstitutivnu logiku industrijskog sistema. Formacija novog kolektivnog identiteta preduslov je kolektivne akcije u informacionom društvu, i treba da posluži za ostvarenje rasplintute koherencije klase i artikulaciju ideja protesta. Melučić postulira da se umesto klasnih odnosa polje konflikta danas prenosi na sukobe oko stvaranja ključnih resursa određenog sistema, a u modernom dobu to je svakako informacija (Ruggiero, Montagna 2008, 218):

„Teoretski problem se, dakle, sastoji u tome da li postoje oblici konflikta koji angažuju konstitutivnu logiku izvesnog sistema. Ideja načina proizvodnje previše tesno se povezuje sa ekonomskim redukcionizmom. Proizvodnja se ne može ograničiti isključivo na ekonomsko-materijalnu sferu; ona obuhvata celinu društvenih odnosa i kulturnih orijentacija. Problem je zato u tome da li se još uvek može govoriti o anatanogističkim konfliktima, to jest, konfliktima oko društvenih odnosa koji proizvode konstitutivni resurs složenih sistema: informaciju.“

Kejt Neš (Kate Nash) primećuje da je američka teorija kolektivne akcije orijentisana najpre na izučavanje konteksta, odnosno organizacione prakse i pitanja *kako* jedan pokret nastaje, dok onu evropsku više zanima odgovor na pitanje – *zašto* dolazi do kolektivne akcije i koji su njeni ciljevi? Sasvim je objektivna njen zaključak da je odavno sazrelo vreme za jednu hibridnu teoriju koja bi dala odgovor na oba ova pitanja (Nash 2006, 170):

„RMT pristup se pre svega bavi političkom promenom na nesistemskom nivou, odnosno, kroz institucije države... TNDP tradicija, s druge strane, isključivo se bavi kulturnom promenom na sistemskom nivou. Da bi se omogućila potpuna međusobna sinteza tradicija i integrisanje programa istraživanja društvenih pokreta teoretičari novih društvenih pokreta trebalo bi da odustanu od svog opredeljenja za potpunu 'sistemsku' transformaciju.“

Ovim argumentom bližimo se ključnoj tački višedecenijskog nerazumevanja anglosaksonske i kontinentalne škole. Njegov uzrok su, verujemo, jednim delom marksistički temelji i levičarske tradicije evropskih

studija pokreta, a drugim, kako što kaže Meluči, razlike u metodološkom pristupu.

Bez ambicije da budemo sudije ili nudimo rešenja u transatlantskom sporu među teoretičarima kolektivne akcije, verujemo ipak da bi zdraviji metod, objektivno plodonosno spajanje evropske i američke tradicije, bio onaj koji ne bi negirao ni objektivne argumente niti empirijske činjenice i koji bi bio nešto više (ne manje) od prostog zbira jedne i druge teorije. Smatramo da bi najbolji put za to bio upravo produblјivanje studija međudrudnosa društvenih pokreta i masovnih medija, odnosno dalјim razvojem teorije uokvirivanja, ali i njenim organskim povezivanjem sa kontinentalnom marksističko-kritičkom tradicijom.

ZAKLJUČAK

Kao što je već rečeno, kontroverza oko TNDP nije počela nedavno već, sa manjim ili većim intenzitetom, ona kontinuirano traje od njenog uspostavljanja. Paradoksalno, pošto joj je decenijama odricana samobitnost, danas se ključni termin TNDP – „novi“ od jednog fleksibilnog analitičkog instrumenta transformiše u tvrdi denotacioni okvir, čime se svesno ili ne, remeti najvažnija, orijentaciona funkcija naučne teorije. Na sličan način kao što pojedini istaknuti teoretičari kolektivne akcije pogrešno koriste TNDP da objasne Okupiraj Volstrit kao pokret usmeren na kulturnu promenu to, nimalo slučajno, čine i ključni američki korporativni mediji, posmatrajući jedan pokret 21. veka optikom koja pripada onom prethodnom.

Instant zajednica prakse u parku Zukoti, ali i slični pokreti u Medisonu, Viskonsinu, Atini, Madridu, pa i Beogradu, veoma se razlikuju u odnosu na one koji se uobičajeno razumeju kao novi. Istovremeno, iako su bitno određeni ekonomskim prilikama, kao i prilikama na tržištu rada, oni se ne mogu nazvati ni radničkim pokretima, već ih profilishemo kao hibrid, jedan od ciklusa u kontinuitetu istog pokreta koji traje u manje ili više vidljivim fazama od početka modernog doba.

Od sredine jula 1789. odrednice novo i staro, te levo i desno, dobijaju svoje bitno, iako ne uvek i precizno političko značenje. Početkom 21. veka čini se da nam ponovo treba nova kolektivna prostor-vreme orijentacija, u smislu reinterpretacije temeljnih vrednosti naših društava, ali i nas samih. Privatno jeste i dalje političko, ali politika više nije i ne sme biti privatna stvar naših političara kada se okončaju izbori. Razgovor se mora nastaviti i nakon njih.

Temelјeći svoju poziciju na Poperovom stajalištu da je uverenje da preciznost naučnog jezika zavisi od preciznosti njegovih termina predrasuda koja vodi sholastici, te da: „preciznost jezika, pre svega, zavisi od stvarne brige da se oni ne opterete zadatkom da budu precizni“ (Poper 1993, 31),

ciljano povezujemo termin „novi“ (neo) sa vrednosnim određenjem „klasični“, koji naglašava prirodu OVS i sličnih pokreta, kao istovremeno identitetskih i političkih. Njihov subjekt nije samo radnička klasa, niti pojedina društvena grupa, već narod.

Misao o narodu, o populusu kao akteru i populizam oslobođen ideoloških iluzija levice i desnice, ali čvrsto demokratski i vrednosno opredeljen, jeste korak ka ponovnom uspostavljanju dijaloga između otuđenih centara ekonomske moći i ostatka društva.

OVS je objava pobunjenog naroda koji odbija pasivnost. Zato nećemo pogrešiti ako ovaj pokret shvatimo kao objavu postojanja, dijalog, pitanje upućeno samom sebi, ali istovremeno on je i mnogo više od toga. Poput pamfleta koji je krajem 18. veka napisao jedan francuski opat, naslovivši ga pitanjem: *Qu' est-ce que le Tiers Etat?*

LITERATURA

- Altman, Alex 2011. „Why Occupy Wall Street is more popular than Tea Party?“, *Time Magazine*, October 13th.
- Bennett, Lance – Pickard, Victor 2004. „Mass Communication Theory, Managing the Public Sphere: Journalistic Construction of the Great Globalisation Debate“, *Journal of Communication* Vol. 54, (September) No. 3, 437–455.
- Gamson William 2012. „Cultural Outcomes of Occupy Movement“, *Mobilizing Ideas*.
- Gamson William – Wolfsfeld Gadi 1993. „Movements and Media as Interacting Systems“, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 528, Citizens, Protest, and Democracy (July) 114–125.
- Gamson William 1992. *Talking Politics*, Cambridge University Press.
- Gitlin Todd 1980. *The Whole World is Watching*, University of California Press Berkley and LA California.
- Gitlin Todd 2012. *Occupy Nation: The Roots The Spirit and the Promise of Occupy Wall Street*, IT Books NY.
- Goodvin, Jeff 2012. „Occupy the Media“, *Mobilizing Ideas*, January 16th.
- Deseriis Marco, Dean Jodi 2012. „A Movement Without Demands?“ *Possible Futures*, January 3rd.
- D’ Anieri Paul, Emst Claire, Kier Elisabeth 1990. „New Social Movements in Historical Perspective“, *Comparative Politics*, Vol. 22, No. 4, July, 1990, 445–458.
- Jamison Andrew 2006. „Social Movements and Science: Cultural Appropriations of Cognitive Praxis“, *Science as Culture*, Vol. 15, No. 1, March, 45–59.
- Jamison Andrew, Ayerman Ron 1991. *Social Movements: A Cognitive Approach*, Pensilvania University Press.
- Kaibin Xu 2013. „Framing Occupy Wall Street: A Content Analysis of The New York Times and USA Today“, *International Journal of Communication*, No. 7, 2412–2432.
- Klein, Naomi 2011. „Occupy Wall Street: The Most Important Thing in the World Now“, *The Nation*.
- Laclau, Ernesto 2006. „Why Constructing a People is the Main Task of the Radical Politics“, *Critical Inquiry*, No. 32, Summer, 646–680.
- Laclau, Ernesto 2005. *On Populist Reason*, Verso Books.
- Langman, Lauren 2013. „Occupy: A new, new social movement“, *Current Sociology*, Vol. 61, July, No. 4, 510–524.
- Melucci, Alberto 1995. „New social movements and individual transformation“ *Hitotsubashi Journal of Social Studies*, No. 27, August 1995.

- Neš, Kejt 2006. *Savremena Politička Sociologija*, Službeni glasnik, Beograd.
- Poper, Karl 1993. *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji, Plima proročanstava: Marks, Hegel i posledice*, BIGZ Beograd.
- Pichardo A Nelson 1997. „New Social Movements: A Critical Review“, *Annual Review of Sociology*, Vol. 23, 411–430.
- Popkin, Jeremy 1995. *Media and Revolution*, University of Kentucky Press.
- Rushkoff, Douglas 2015. „Politika prisustva: Kako onlajn aktivnosti uobličavaju oflajn aktivizam“, *Političke Perspektive, forthcoming*.
- Rushkoff, Douglas 2011. „Think Occupy Wall St. is a phase? You don't get it“, *CNN*.
- Ruggiero Vincenzo Montagna Nicola 2008. „A strange kind of Newness. What's new in New Social Movements?“, „Social Movements, a Cognitive Approach“, *Social Movements, Routledge student reader*.
- Fotopoulos, Takis 2008. „On the Crisis of Modernity and the Antisystemic Movements“, *The International Journal of Inclusive Democracy*, Vol. 4, No. 2 april.
- Furet, Francois 1997. *Interpreting the French Revolution*, Cambridge University Press.
- Tarrow Sidney 2011. „Why Occupy Wall Street is Not the Tea Party of the Left, The United States' Long History of Protest“, *Foreign Affairs*, October 10.
- Tarrow, Sidney 1998. *Power in a Movement*, Cambridge University Press.
- Turen Alen 2011. *Nova Paradigma*, Službeni glasnik, Beograd.

IZVORI SA INTERNETA

- <http://occupywallstreet.net/learn>
- <http://swampland.time.com/2011/10/13/why-occupy-wall-street-s-more-popular-than-the-tea-party/>
- <http://www.possible-futures.org/2012/01/03/a-movement-without-demands/>
- <http://www.foreignaffairs.com/articles/136401/sidney-tarrow/why-occupy-wall-street-is-not-the-tea-party-of-the-left>
- <http://mobilizingideas.wordpress.com/2012/01/02/cultural-outcomes-of-the-occupy-movement/>
- <https://mobilizingideas.wordpress.com/2012/01/16/occupy-the-media/>
- <http://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/2089>
- http://people.plan.aau.dk/~andy/CSAC_A_152955.pdf
- <http://www.inclusivedemocracy.org/journal/pdf%20files/pdf%20vol14/On%20the%20Crisis%20of%20Modernity%20and.pdf>

<http://csi.sagepub.com/content/61/4/510>

<http://www.thenation.com/article/163844/occupy-wall-street-most-important-thing-world-now#>

<http://www.jstor.org/discover/10.2307/2952558?sid=21105558613003&uid=3738928&uid=2&uid=4>

<http://www.jstor.org/discover/10.2307/421973?sid=21106119577603&uid=3738928&uid=4&uid=2>

http://www.thefreelibrary.com/An+interview+with+Alberto+Melucci+*.a0128599432

SUMMARY

OCCUPY WALL STREET: NEO-CLASSICAL SOCIAL MOVEMENT OF THE 21ST CENTURY

Joint effect of 2008 economic crises and continuous world-wide present deficits of political legitimacy have in 2011 given birth to global resistance, but also facilitated development of its new strategies and tactics. Although we are still by large able to understand these contemporary models of collective action with help of New Social Movement Theory, today they objectively grasp a wider field of meaning, mainly for reason of their demands for radical transformation of both economic and political system.

Contemporary social movements are still struggling for re-interpretation of meaning, and identity issues, but not any more for any particular goal. Instead, they seek systemic change. This extremely important shift of strategic orientation, which makes new movements a bit old – that is classical, remains in our opinion, undervalued both in academic, and general public for the reasons that we will try to comprehend, in this writing.

KEY WORDS: New Social Movements Theory, Media influence, Framing, Cognitive function of social action, Cyclical Theory of Social Movements, Class struggle, Populism.

GRAĐANSKA NESLOGA KAO „PRVI UZROK“ SLOBODNOG ŽIVOTA: MACHIAVELLI I PARADOKSI REPUBLIKE

Ivan Milenković
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka
i Treći program Radio Beograda¹

SAŽETAK

Nasuprot republikanskoj tradiciji koja je insistirala na slozi kao uslovu bez kojeg nema dobro uređene zajednice, Machiavelli uvodi neslogu kao „prvi uzrok“ republike. Tim gestom on ne „napada“ samo mehaničke predstave o odnosu uzroka i posledice, nereda i reda (red je prevazilaženje nereda), događaja i tumačenja događaja (tumačenje događaja je izvan događaja samog), istorije i poretka (poredak je izlazak iz istorije), proizvoljnosti i nužnosti (poredak prekida s proizvoljnostima), već sam poredak razume kao institucionalizovanje sukoba. Poredak nije ono čime se sukob i nesloga, naprosto, pacifikuju i prevazilaze, već ono što perpetuira sukob, što mu daje institucionalni okvir za nesmetano ispoljavanje, ali na takav način da sukob suprotstavljenih gledišta i interesa ne ugrozi poredak. Time Machiavelli splicē dva suprotstavljena elementa, slobodu i poredak, pokazujući da je republika nužno paradoksalni poredak u kojem uvek, u isto vreme, deluju suprotstavljene elemente.

KLJUČNE REČI: Machiavelli, nesloga, sukob, poredak, zakon, institucija, republika, slobodan život.

¹ Veliku zahvalnost autor duguje trima anonimnim recenzentima. Njihovim intervencijama zahvaljujući ovaj rad je bitno izmenio svoju konfiguraciju u odnosu na prvobitnu verziju. Bolji delovi teksta pripadaju njima.

PROBLEM TEMELJA

Da bi republika bila održiva, piše Machiavelli na početku *Rasprava o prvom desetoknjižju Tita Livija*, potrebno je da spaja tri oblika vladavine, tri svojstva (*qualità*): principat, optimat i narodnu vlast (*governo popolare*) (*Rasprave*, I, 2, 159), čime nas uvodi u raspravu o najboljem obliku vladavine, o onome što republiku čini republikom, o onome, dakle, što bi na jedan ili drugi način, eksplicitno ili implicitno, bila nit vodilja njegovog dela. Nešto ranije, međutim, autor nas obaveštava da, uza sve rizike od neugodnosti koju takva odluka donosi, on kreće putem kojim niko pre njega nije išao (*Rasprave*, I, Predgovor, 153). Uzmemo li, međutim, u obzir da je rasprava o najboljem uređenju, u koju se on upravo uključuje, u tom trenutku stara barem dve hiljade godina, njegov se poduhvat teško može smatrati inovativnim. Ali Machiavelliu, naprosto, ne treba verovati na reč. Njegove tekstualne strategije, njegovo poigravanje protivrečnostima, njegove ironije i igre skrivalica, njegove činjenične „greške“ i njegova zavodjenja, neispunjena obećanja i ponavljanja koja stvaraju razliku u tekstu umesto da ga utvrđuju u istosti, njegovi paradoksi i njegove nedoslednosti, konstitutivni su za samo delo. Machiavelli od čitaoca zahteva ne malu stvar: istu onu duhovitost u čitanju (ako ne i veću) koju je i on sam utrošio na pisanje. Utoliko je tumačenje koje insistira na sistemskoj koherenciji, ono tumačenje koje bi ga „hvatalo“ u nedoslednostima i propuštalo da uoči neprestanu ironiju, zapravo jalovo.² Prva i indikativna nedoslednost *Rasprava*, prvo izneveravanje, jeste što u ovom tekstu, strogo uzev, Machiavelli ne razvija ono što najavljuje na samome početku: *Rasprave* nisu tekst o najboljem uređenju, čak ne ni samo o republikanskom uređenju, već rasadnik motiva među kojima ćemo, na nekoliko mesta, pronaći i neskrivenu pohvalu (idealizovanu) monarhiji kao zlatnom dobu u kojem je svako mogao da ima i da brani sopstveno mišljenje pod vladarem ispunjenim poštovanjem i slavom (*Rasprave* I, 10, 173). Posle početne „najave“, dakle posle tog uvodnog bleska u kojem se aristotelovski, polibijevski i ciceronovski elementi republikanskog uređenja brzo smenjuju i nadopunjuju, Machiavelli se više ne vraća na raspravu o najboljem uređenju, a motiv koji preuzima primat i koji, implicitno, ostaje tle na kojem se odvija čitavo delo, jeste sukob različitih grupacija (*umori*, raspoloženja, interesi, ideologije, klase) unutar republike, pre svega sukob naroda i senata kao najvažniji uzrok uspostavljanju slobodne i moćne rimske republike, a samim tim i svakog zdravog i trajnog političkog

2 Uzor za čitanje Machiavellia upravo je Lefortovo veliko tumačenje *Le travail de l'oeuvre Machiavel* – veliko u oba smisla ove reči – koje ni jednog trenutka ne ispušta iz vida da Machiavelli uvek računa na igru čitanja i tumačenja, na to da je tekst, utoliko, uvek nestabilna struktura koja nikada nije identična sebi. Upor. Lefort 1972, naročito 9–70 („La question de l'oeuvre“) i 453–487 („Du Principe aux Discorsi“). O Machievallievoj ironiji videti Benner 2013, Introduction, XLV–LIII.

poretka (upor. Lefort 1972, 470–472). Tim gestom Machiavelli prekoračuje vekove i s teorijske političke rasprave, s razgovora sa starim autoritetima, s tog „obećanja“ na početku dela, političko-teorijskim izmeštanjem menja pravac kretanja i polazi putem kojim, kako sam smatra, niko pre njega nije išao, niti je, strogo uzev, i mogao ići jer tu stazu, taj pravac, krči upravo on. To je put koji onom političkom daje jasnu prednost nad bilo kojom drugom ljudskom delatnošću, računajući i teoriju kao svojevrsnu delatnost.³ Dati prednost političkom polju, međutim, gest je koji ne samo da se suprotstavlja tradiciji političkog i filozofskog mišljenja, već uzdrmvava čitavo filozofsko zdanje od Platona do 15. stoleća jer u pitanje dovodi način na koji se misli: Machiavelli ne kreće od temelja da bi gradio, što se činilo „prirodnim“ postupkom (nezamislivo je da bude drugačije), već se pita šta utemeljuje sam temelj. Ako je to politika, onda ono od čega se počinje nije temelj, nije neko počelo, neko *arche*, već odnos sila, ili odnos moći koji, da bi se pojmio, da bi se artikulisao, zahteva drugačiju perspektivu od one koju nudi filozofija. Političko polje se, utoliko, određuje kao polje na kojem se sučeljavaju, sukobljavaju, bore različite političke grupacije. U zaoštrenijoj formulaciji mogli bismo reći da se ni samo polje političke borbe ne artikuliše pre same borbe: postoji *prostor* na kojem se odigrava politička borba, na kojem se sučeljavaju različita raspoloženja, ali taj prostor postaje *političko mesto, republika*, tek kao (srećan) ishod borbe. Nesrećan ishod, pak, vodi tiraniji. Zato pre razmatranja o republici, ili tiraniji, ili čak pre rasprave o vladavini kao takvoj, dolazi pitanje šta je politika, šta je to što politiku čini politikom? Zato polju politike kao mestu borbe ne prethodi nikakvo opšte dobro, nikakva zajednička supstancija koja bi se dala artikulisati izvan samog sukoba, ili koja bi mu prethodila. Temelj političkog zdanja bio bi, utoliko, rezultat borbe, nikad neučvršćena osnova izložena različitim tumačenjima. Upravo je u tome jedan od smislova znamenite formule po kojoj Machiavelli artikuliše rasep političkog i etičkog: etički nivo više nije nadređen političkom, on mu ne daje unapred date svrhe, principe, ili vrednosti. Političko i etičko susreću se u političkom gestu, u naletu tumačenja stvarnosti na koju niko ne polaže pravo unapred. Vrednost tumačenja zadobija se u samoj političkoj borbi.

NAJBOLJE UREĐENJE

Machiavelli se, naravno, već nalazi u određenoj tradiciji, u određenom kontekstu, on je već određen klimom u kojoj piše i dobar deo njegovih

3 Neka mesta kod Polibija zvuče sasvim makijavelijevski. Likurg je, recimo, „teoretskim razmišljanjem“ došao do onoga do čega su Rimljani „u stvaranju svog državnog uređenja“ došli ne „razmišljanjem“ „nego kroz mnoge borbe i teškoće. Iskustvo stečeno u nevoljama vodilo ih je uvek ka boljem rešenju (...) i do najboljeg od svih trenutno postojećih ustava“ (Polibije 1988, 486).

napora usmeren je ka razgradnji tog konteksta. Otud lukavstva, otud tekstualne strategije, ironija i paradoks. Ideju o mešovitim uređenjima on preuzima od svojih „mudrijih“ (*piu savii*) (*Rasprave*, I, 2, 157) prethodnika koji su uvideli da su čisti modeli dobrih vladavina uvek praćeni rđavim, ili iskvarenim oblicima, da se, čak, u dobrim uređenjima, poput termita i crva u drvetu⁴, kao klica njihove propasti kriju rđava uređenja. Pošto parafrazira čuvenu Polibijevu teoriju o kružnom smenjivanju političkih uređenja (*Rasprave*, I, 2, 158), ideju, dakle, o nužnoj propasti uređenja ukoliko nastoje da se održe u svojoj čistoti, on od ovog istoričara preuzima i ideju o mešovitim uređenjima koja se, kao mešovita, mogu snažnije suprotstaviti pretnji od kvarenja.⁵ Čisti modeli se, naime, ukvariti moraju jer ljudi su, uopšte uzev, smatra Machiavelli, kvarljiva roba.⁶ Ništa ne može sprečiti da se dobra uređenja ne preobrate u svoje suprotnosti, što bi značilo da ustanove čistih modela nisu dovoljno dobar konzervans, da one, u svojoj čistoti, nemaju snage da obezbede harmoniju zajednice. U drugom, savremenom pojmovnom režimu, mogli bismo reći da su dobra uređenja podložna autoimunim bolestima u kojima se odbrambene ćelije, u jednom trenutku, naime kad se „pokvare“, okreću protiv sopstvenog organizma (korupcija). Ili, ako bismo ostali pri medicinskim metaforama, dobra uređenja nisu vakcinisana protiv zaraznih bolesti. Ta uređenja, barem u svom idealnom (teorijskom) obliku, ne poseduju mehanizam odbrane protiv virusa koji ih razaraju.⁷ Strogo uzev, dakle, ne valjaju ni dobre ni rđave vladavine. I

4 Polibije nudi upečatljivu sliku: „[S]vaki jednostavan oblik uređenja, zasnovan samo na jednom principu, postaje opasan zato što se brzo menja u svoj urođeni iskvareni oblik koji ga sledi po zakonima prirode. Kao što su gvožđu rđa, a drvetu termiti i crvi urođene bolesti, tako da, čak i ako izbegnu sva spoljašnja oštećenja, na kraju ipak propadaju od onoga što zajedno s njima nastaje, na isti način se i kod državnih uređenja zajedno s njima po prirodnim zakonima rađa i prati ih neki iskvareni oblik“ (Polibije 1988, I, 6, 485). Među „mudrije“ Machiavellieve antičke uzore spadaju, takođe, Aristotel i Ciceron.

5 Prema Thomasu Bernsu, međutim, Machiavelliu je Polibijeva teorija kružnog smenjivanja uređenja potrebna da bi mu se suprotstavio, odnosno da bi se suprotstavio pretpostavljenoj prirodnosti tog procesa. Videti Berns 2000, 87 i dalje. Implicitno i Lefort, koji insistira na tome da Machiavelli napušta raspravu o najboljem uređenju, ide za takvom postavkom. Videti Lefort 1972, 472. Drugim rečima, nema prirodnosti u političkoj konstrukciji.

6 Antropološki pesimizam snažno, možda i odlučujuće, određuje Machiavellijevo delo, a ni malo laskave opaske o ljudskoj prirodi svako malo se pojavljuju u njegovim spisima. Na primer: „[O] ljudima uopšte može se reći ovo: neblagodarni su, nepostojani, pritvorni, beže od opasnosti, lakomi su na dobit; i dok im činiš dobro sasvim su tvoji, nude ti svoju krv, imanje, život, decu (...) kad nema potrebe; ali zadesi li te nevolja, okreću glavu od tebe“ (*Vladalac*, 89). Ili: „Kao što pokazuju svi koji rasuđuju o političkom životu, i povijest koja je puna primjera, tko utemeljuje republiku i uspostavlja joj zakone treba da sve ljude smatra opakima i da pretpostavlja kako će protiv njega svoju pakost okrenuti kad god im se za to ukaže povoljna prilika“ (*Rasprave*, I, 3, 160). O Machiavellievom antropološkom pesimizmu videti Čavoški 2008, 54-77.

7 O Machiavellijevoj upotrebi medicinske terminologije, kao i o medicinskim metaforama upor. Gaille-Nikodimov 2004. Takođe Lucchese 2001, 72.

jedne i druge su pogubne (*pestiferi*). Dobre su kratkotrajne, brzo se kvare, dok su rđave vladavine nevaljale već time što su rđave (*Rasprave* I, 2, 159). Mudri zakonodavci, međutim, znaju za ovaj problem (*difetto*, nedostatak) i nastoje da republiku načine čvršćom i postojanijom tako što stvaraju mešoviti poredak sačinjen od elemenata dobrih uređenja. U takvom bi se poretku, naime, dugo vremena dalo živeti slobodno (*vivere lungo tempo libera*). Republika, utoliko, omogućuje da koegzistiraju, jedan kraj drugog, dva pojma koja se uzajamno isključuju: poredak i sloboda (upor. Méni-sier 2010, 106; poretku i slobodi Lefort priključuje i moć (*puissance*), Lefort 1972, 472). To je prvi paradoks republike: u istom trenutku postoje i deluju dve suprotstavljene sile, dve sile koje se, naizgled, uzajamno potiru. Rasprava o najboljem uređenju Machiavelliu je potrebna da bi uveo taj paradoks, da bi ga, u narednom koraku, napustio i iskoristio za prelazak ka sledećem, dubljem i temeljnijem paradoksu.

Prvi uslov postojanja republike je, čini se, učestvovanje u vlasti koje počiva na dobrim zakonima (*buone leggi*). Analizirajući rimsku republiku Machiavelli naglašava da je svaka strana imala svoj udeo u vladavini⁸: svojstva kralja nikada nisu sasvim izgubila ugled (*autorità*) za račun ugleda optimata, niti se smanjio ugled optimata za račun naroda. Sva tri dela u dobro uređenoj republici žive jedan kraj drugog u skladnom neprijateljstvu. Rimaska je republika ostala mešovita. Ostavši mešovitom, ona je postala savršena (*perfetta*).⁹ Machiavelli sledi svoje „mudrije“ prethodnike među koje spada i Ciceron. U ciceronovskom modelu republika je stvar naroda, te njome upravlja vrhovna vlast koja republici obezbeđuje trajnost (*omnis res publica quae populi res est, consilio quodam*

8 Prevodilačka rešenja, čak i kada nisu dovoljno dobra (ili čak i kada su rđava), umeju biti indikativna i korisna. U svom lepom prevodu Makijavelijevih *Rasprava* Frano Čale ispušta dva momenta koja su mu se, očigledno, za značenje učinila suvišnima. Pošto su stvoreni narodni tribuni, prevodi Čale, rimska se „republika učvrstila, budući da je posjedovala sva tri svojstva vladavine“ (*Rasprave*, I, 3, 160). Makijavelijeva rečenica, međutim, glasi: *stabilito lo stato di quella repubblica avendovi tutte le tre qualità di governo la parte sua*. Dakle, „stanje ove republike učvrstilo se budući da su sva tri svojstva imala svoj udeo u vladavini“. Iako Čaleov prevod na određeni način implicira imanje udela u vladavini (republika je posedovala svojstva), postoji značajna pojmovna razlika između „posedovanja“ i „imanja udela“. Nema republika svojstva vladavine, već svojstva, kvaliteti, delovi, *umori*, interesne grupe – imaju (ili nemaju) udela u vladavini. (Upor. Polibije 1988, 485; Likurg je narodu dao „odgovarajući udeo“ u vladavini.) Od ravnoteže koja postoji (ili ne postoji) između tih svojstava zavisi sama republika, njeno *stato*.

Pored toga, prevodilac je izostavio *stato*. O značenju toga pojma kod Makijavelija videti Benner 2013, 9–11. O različitim značenjima toga pojma u renesansi videti Chabod 1997, 627–662. O posledicama razdvajanja *lo stato* i *res publica* videti Molnar 2014.

9 Machiavellievo razumevanje savršenstva ne samo da je najoštrije suprotstavljeno antičkom poimanju savršenosti već se razlikuje i od modernih koncepcija. Savršena je ona republika koja se pokazuje sposobnom za neprestane preobražaje (*mutazioni*). Upor. Méni-sier 2006, 165. O razlici između antičkog i Machiavellievog modela savršenosti upor. Milenković 2013.

*regenda est, ut diuturna sit*¹⁰). Vrhovna vlast je, dakle, u rukama naroda, što je svojevrsno jemstvo slobode (Ciceron 2002, 46). Upravo narod, kao što ćemo videti, za Machiavellia igra ključnu ulogu u osvajanju i održanju slobode. U takvoj republici, naime, „narod postaje gospodar zakona, sudova, rata, mira, saveza, svačijeg života, novca“ (Ciceron 2002, 47), što znači da njime ne vladaju ni kraljevi ni očevi, a stabilnost republike obezbeđuje se ravnopravnošću građana pred zakonom (Ciceron 2002, 47–48). U rukama naroda je moć, te je upravo moć naroda ono što republike čini trajnijima od principata. U savremenom pojmovnom režimu rekli bismo da u republikama narod poseduje visok stepen subjektivnosti, što nije slučaj u principatima i monarhijama. Ipak, moć zapovedanja, *imperium*, u rukama je kralja (Ciceron 2002, 53–55), pod uslovom, dabome, da je kralj pravedan, dok je autoritet u rukama plemstva. Ciceronov mešoviti poredak, dakle, počiva na ravnoteži moći unutar republike. „Kao što se iz preterane moći prvaka rađa njihova propast, tako i sama sloboda ovaj preterano slobodan narod vodi prema ropstvu“ (Ciceron 2002, 57–58), te je u dobro uređenoj republici „poželjno da bude nešto što se ističe kraljevskom uzvišenošću, nešto što je dodeljeno i povereno autoritetu prvaka (*esse aliud auctoritati principum*), dok nešto treba poveriti sudu i volji mnoštva“ (Ciceron 2002, 58). U mešovitom uređenju monarhijska vlast postoji u formi *imperiuma*, odnosno zapovesti koje izdaju konzuli što ih je izabrao senat (čak i ako su oni izabrani sa ograničenim mandatom), aristokratska vlast oličena je u autoritetu senata koji, dakle, ima *auctoritas* i, najzad, narod koji ima *potestas* iz koje republika izvlači svoju legitimnost. Ove grupacije ne deluju usklađeno, u harmoniji nekakve idealne saglasnosti, već su uzajamno suprotstavljene, ali njihova suprotstavljenost ne samo da nije pogubna po republiku, nego je, upravo zahvaljujući tome što je institucionalizovana, uslov opstanka i dugotrajnosti republike. Kod Polibija pronalazimo brutalnu formulaciju: „Iako svaki deo državne uprave ima tolike mogućnosti da ometa druge ili da sarađuje s njima, njihovo jedinstvo je u svim slučajevima na odgovarajućem nivou, te se ne može pronaći bolji oblik ustava od rimskog.“ U slučaju kada je Rim ugrožen spolja tada svaki deo vlasti deluje u skladu sa zajedničkim interesom, sa odbranom grada, te je država u kojoj je postignut takav sklad, kaže Polibije, „nepobediva“. Spoljna opasnost mobilizuje različita raspoloženja, različite ideološke grupacije, ka jednom, unapred datom cilju: odbrana republike. Mir je, međutim, paradoksalna opasnost po svaki poredak jer se ljudi, kad duže požive u sreći, blagostanju i neradu (premda bi, ako sledimo polibijevsku logiku, pre valjalo reći: neratovanju), uzohole, pa se odaju nasilju i bahatosti. Tada, kada jedan deo države počne da se takmiči sa drugima i postane jači nego

10 Latinski citati preuzeti su sa sajta *Perseus*, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>.

što je potrebno, pokreće se samoregulativni mehanizam države koji počiva na podeli vlasti: kako „nijedan deo nije potpuno samostalan, već mu se ostali mogu suprotstavljati i ometati ga u ostvarivanju njegovih planova, jasno je da ni konzuli ni Senat ni narod ne mogu previše ojačati i uzoholiti se“ (Polibije 1988, 494–495). Na taj način postignuta je ravnoteža moći.

Republikansko uređenje, dakle, na neki način smiruje suprotstavljenosti, ona ih podvodi pod opšte dobro koje je „starije“ od posebnih interesa. Kako se, međutim, opšte dobro uspostavlja, ko ga i na koji način određuje, ostaje mutno u republikanskoj tradiciji. Machiavelli ide dublje. Njega ne zanima naprosto već uspostavljeni poredak, već i šta je to što dovodi do nastanka republike, zanima ga prvi uzrok republike, ono što se nalazi u samoj osnovi podele vlasti. Kako je moguće da samoregulativni mehanizam radi, a da se ne pretpostavi opšte dobro, ta javna stvar (*res publica*) koja bi se artikulisala izvan učinaka suprotstavljenosti?¹¹ Upravo je to taj dublji Machiavelliev zahvat koji do danas nailazi na otpore. Kako moć dolazi do te vrste samosvesti da sukob razume kao konstitutivan momenat za stanje (*lo stato*) mira? Kako se, dakle, postiže harmonija neprijateljstva? Ne naprosto harmonija *posle* neprijateljstva, ne pacifikovano ili prevaziđeno neprijateljstvo – što se da iščitati iz republikanske tradicije ciceronovskog tipa – već kako se neprijateljstvo održava u ustanovama, kako se institucionalizuje sukob zarad stabilnosti, ravnoteže i građanskog mira?

SUKOB KAO KONSTITUTIVNI ELEMENT REPUBLIKE

Posle proterivanja Tarkvinijevih, piše Machiavelli koji čita Tita Livija, činilo se da je u Rimu nastala „vrlo velika sloga“ (*una unione grandissima*) između naroda i senata (*Rasprave*, I, 3, 160), jer plemstvo se okanilo svoje oholosti i počelo je da podnosi (*sopportabili*) čak i najniže slojeve, a u senat su ušli i bogati plebejci. No, u poretku u kojem jedan sloj „podnosi“ drugi sloj, tamo gde se velikaši suzdržavaju od toga da zlostavljaju (*male trattata*) manje imućne građane i sirotinju, te utoliko ljudski postupaju s njima – kao u onom vicu o drugu Staljinu koji, eto, mazi pionire po glavicama, a mogao je sve da ih pobije – takav se poredak održava na pukoj, neinstitutionalizovanoj volji. (Volja može biti dobra ili loša, ali za Machiavellia i, šire uzev, političku sferu koju nastoji da izgradi, to razlikovanje nije ni od kakvog značaja: neinstitutionalizovana volja ne postupa po nužnosti, već proizvoljno.) Sloga između naroda i senata počivala je, dakle, na krhkim institucionalnim temeljima koji su popustili pred prvim iskušenjem. Čim je plemiće prošao strah od Tarkvinijevih – a prošao ih je pošto su Tarkvinijevi

11 Odlične redove o opštem dobru kod Machiavellia ispisuje Filippo del Lucchese. Vidi Lucchese 2010, naročito II, 23 i dalje.

poumivali – prevara (*inganno*) je izbila na videlo: iz Rima je odagnano samo kraljevo ime, ali ne i vlast, tako da je uspostavljena manjkava republika u kojoj su u vlasti učestvovala samo dva – principat i optimat – umesto tri konstitutivna svojstva države (*Rasprave I*, 2, 159). Narod nije bio uračunat. Plemstvo je, dakle, pokušalo da uspostavi novi poredak (*nuovo ordine*) na starim temeljima i pomoću starih mehanizama, kao za života Tarkvinijevih. Narod, koji ne želi da bude tlačen, prozreo je podvalu. Drugim rečima, sloga jeste potrebna, ali sloga koju su uspostavili Tarkvinijevi, a zatim narodu pokušalo da nametne plemstvo, nije bila učinak institucionalne uređenosti, niti je pretpostavljala jednakost, već je počivala na strahu od vladara. Ta sloga bila je, ako se tako može reći, nižeg reda. Bila je to sloga bez slobode. Za dobru instituciju (dobar zakon), međutim, potrebno je izboriti se, a bore se oni koji žele da žive slobodno i bez ugnjetavanja – narod. Uz mnogo zbrke, buke i opasnosti od smutnih radnji (*molte confusioni, romori e pericoli di scandoli*) u Rimu su, posle čuvenog susreta plebejaca i Meninija Agripe na brdu Aventin, ustanovljeni *tribuni*, predstavnici naroda koji će ga štititi od samovolje plemstva i koji će, istovremeno, biti posrednici između suprotstavljenih slojeva. Nije, dakle, u Rimu došlo do sloge zahvaljujući dobroj volji plemstva, niti zahvaljujući popustljivosti i razumevanju narodnih slojeva za „više interese“ (kako je narodu, u međuvremenu, pokušao da „objasni“ Meninije). Institucije nisu rođene iz dogovora, kao ishod nekakve saglasnosti, već su posledica nesloge, nesaglasnosti i borbi. One su učinak nužnosti. Kao učinak nužnosti one su dobre. Upravo nesloga naroda i senata, tumači Machiavelli, učinila je rimsku republiku slobodnom i moćnom.

Glavni razlog uspeha rimske republike, njenog „savršenstva“ (*una repubblica perfetta, perfezione*), nije, dakle, bilo uklanjanje Tarkvinijevih, već oslobođena i institucionalizovana razjedinjenost (*disunione*) plebsa i senata. Da je reč o ključnom, usudili bismo se reći i najvažnijem, momentu Machiavellievog teorijskog zdanja, ukazuju kako eksplicitne tvrdnje tako i izrazita inventivnost kada je potrebno opisati napetost suprotstavljenih društvenih slojeva: *confusione* (zbrka, konfuzija), *disordini* (neredi), *romori* (buka, glas naroda), *pericoli* (opasnosti), *disunione* (razjedinjenost, nesloga), *tumulti, repubblica tumultuaria, tumultuariamente* (meteži, republika u kojoj vlada pometnja, metežno), *umori diversi* (različita raspoloženja, različite strasti), *il Popolo insieme gridare contro al Senato, il Senato contro al Popolo* (čitav narod diže glas protiv senata, i senat protiv naroda), *i desiderii de' popoli liberi* (želje slobodnih naroda), *inimicizie* (neprijateljstvo), *controversie* (protivrečnosti, sporovi), *civili discordie* (građanski neredi), *odi* (mržnje), *divisioni* (podele), *Roma disunita* (razjedinjeni Rim), *disputanda* (svađa), *dispareri* (raskoli) (upor. Berns 2000, 80; Bock 1990, 182–183). Tvrdnja o neredima i neslozi između naroda i plemstva kao

razlogu moći i trajanja Rima, kao prvom uzroku (*prima causa*) slobode, ide direktno protiv onih koji osuđuju to što je, tvrdi Machiavelli u prvom licu jednine (*io dico*), najvažniji podsticaj institucionalizacije i stvaranja stabilnosti.

Kažem da oni koji osuđuju uzbune između plemića i naroda, osuđuju, po mome mišljenju, ono što je bilo prvim uzrokom (*prima causa*) da se Rim održi kao slobodan, i više misle na buku i viku u tim uzbunama negoli na povoljne učinke (*buoni effetti*) koji su iz njih nastajali; ne vode računa o tome da u svakoj republici vladaju dva različita raspoloženja (*umori diversi*), jedno u narodu, drugo u velikaša; i kako svi zakoni što se donose u korist slobode nastaju zbog njihove razjedinjenosti (*Rasprave*, I, 4, 161, prevod izmenjen).¹²

Ovde nije reč samo o suprotstavljanju Titu Liviju ili Aristotelu, niti naprosto o kritici mehaničkog razumevanja uzroka i posledica koje bi utvrdilo da pre svakog reda postoji nekakav nered, pre kosmosa haosa, već je ovo mesto upereno pre svega protiv tradicije koja republiku shvata kao poredak koji miri suprotnosti, kao svojevrsni treći član dijalektičke igre koji svojim zakonima razrešava napetosti nastale u burnim vremenima. Machiavelli, dakle, ne piše o republici koja je već ustanovljena, već o tome kako republika nastaje, o tome šta je uslov mogućnosti republike.¹³ Utoliko je Machiavelliev motiv prodorniji od motiva koje, na prvi pogled, preuzima od svojih prethodnika: nesloga ne da se ne prevazilazi, nego se upisuje u institucije republike i uslov je mogućnosti njene stabilnosti i trajnosti¹⁴, jer u republici uvek postoje makar dva različita (politička) raspoloženja

12 *Io dico che coloro che dannono i tumulti intra i Nobili e la Plebe, mi pare che biasimino quelle cose che furono prima causa del tenere libera Roma; e che considerino più a' romori ed alle grida che di tali tumulti nascevano, che a' buoni effetti che quelli partorivano; e che e' non considerino come e' sono in ogni republica due umori diversi, quello del popolo, e quello de' grandi; e come tutte le leggi che si fanno in favore della libertà, nascono dalla disunione loro.* (Prvo lice važan je literarno-strateški motiv. Machiavelli, naime, mora da uračuna i prigovore o protivrečnostima u svome delu, te će, ne jednom, kao jemstvo koherentnosti, kao dokaz da tekst drži pod kontrolom, da ponudi svoje ja. Ta „subjektivacija teksta“ odbija tumačenja koja ga drže hladnokrvnim posmatračem prilika, poput naučnika koji samo opisuje ono što se događa u esperimentu, ili poput šahiste koji brine samo o snazi svojih figura (a ne i o njihovom moralnom liku). Videti Kasirer 1972, 156–157).

13 Dobri učinci koji su potekli iz rimske republike mogli su nastati samo iz jako dobrih uzroka (*Rasprave*, I, 4, 162–163) (*tanti buoni effetti, quanti uscivano di quella republica, non erano causati se non da ottime cagioni*).

14 Francesco Guicciardini će u tolikoj meri biti očaran Machiavellievom pohvalom neslozi da će reagovati gotovo montapajtonovski: „Slaviti razjedinjenost je kao da slavimo nečiju bolest u ime dobrobiti koju bolesniku donosi lek što ga koristi“ (*ma laudare le disunione è come laudare in uno infermo la infermità, per la bontà del remedio che gli è stato applicato*), Guicciardini 1529, I, 4.

(umori). Strogo uzev, raspoloženje jedne grupacije – danas bismo rekli njena ideološka usmerenost, njeni interesi – uvek je političke naravi. Napetost, naime, postoji i u mirnim vremenima. Velikaši teže tome da naređuju i tlače, dok, tome nasuprot, narod želi da mu se ne naređuje i da ne bude tlačen (upor. *Rasprave*, I, 4, 161 i 5, 162; *Vladalac*, IX, 54; *Firentinske povijesti*, III, 1, 114). Sloga nije stanje u kojem je nesloga nestala, već je izraz institucionalne uređenosti kao ravnoteže odnosa moći u zajednici. Afirmacijom nesloge Machiavelli u drugi plan stavlja dobru sreću i vojničku vrlinu, dva razloga dugovečnosti Rima koja se, na prvi pogled, čine ubedljivima. On ide dublje od onoga što se čini očiglednim. On se suprotstavlja onima koji smatraju (*opinione di molti*) da je Rim bio republika u kojoj su vladale pometnja i zbrka, te da je opstao zahvaljujući dobroj sreći i vojničkoj vrlini, čime je izbegao sudbinu male i slabe republike (*Rasprave*, I, 4, 161). Machiavelli, doduše, priznaje da su sreća i vojska bili uzrokom rimskog gospodstva (*imperio romano*), ali dobra vojska vredi samo tamo gde postoji dobar poredak, ili dobre institucije (*buono ordine*), što bi značilo da, u slučaju kada se te dve okolnosti poklope – dobra vojska i dobar poredak – sreća, ma koliko bila važna, nije uvek nužna. To je ono što njegovi oponentni ne vide, niti vode računa o tome da u svakoj republici vlada napetost između naroda i velikaša. No, čak i kada vide različita raspoloženja slojeva i njihovu suprotstavljenost, oni su više fascinirani bukom koju stvara sukob, vikom koju proizvode bune i pometnja, negoli povoljnim učincima te suprotstavljenosti. Drugim rečima, oni nisu u stanju da uoče opštost u posebnim događajima.

Machiavelli se, dakle, iz posebnosti meteža, iz krkljanca bune, ili dima nereda, uzdiže do opštosti učinaka sukoba, do opštosti koju metež stvara i koja *kao opštost* izmiče oku fasciniranom neposrednim događajima. Ta se opštost ispoljava u zakonu. Zakoni upravo nastaju kao *dobar učinak* nereda, kao njegova posledica. Oni se donose u korist slobode i jačaju grad. Na taj način Machiavelli zatvara jedan od krugova, jer nužnost mora da bude utisnuta, upisana u zakon. Nesloga rađa nužnost da se iz nje izade. U izlasku iz nesloge najvažniji element je vrlina. Vrli primeri posledica su dobrog vaspitanja, a dobro se vaspitanje stiže zahvaljujući zakonima koji su učinak nereda. Machiavelli ocrtava gotovo klasičan republikanski krug koji će u središte izgradnje vrline da postavi vaspitanje (*Rasprave* I, 4, 161).¹⁵ Upravo zbog toga je Rim, smatra Machiavelli, u periodu između

15 *Né si può chiamare in alcun modo, con ragione, una repubblica incordinata, dove siano tanti esempi di virtù; perché il buoni esempi nascono dalla buona educazine; la buona educazyione, dalla buone leggi; e le buone leggi, da quelli tumulti che molti inconsideratamenti dannano.* U analizi srećnog, odnosno nesrećnog početka države, naročito u analizi mogućnosti da se rđav početak nadvlada i da se krene *pravim putem* (*diritto camino*), Thierry Ménéssier primećuje da vrlina više nije nužan uslov stabilnosti, da ona nije stvar kolektivne

vladavine Tarkvinijevih i braće Grah, dakle više od 300 godina, bio prostor stabilnosti i niskog intenziteta nasilja, ali zato visokog stepena prosperiteta i moći. U ovom krugu, međutim, neredi i nesloga novi su momenat u odnosu na republikansku tradiciju. Oni jesu na početku, ali ipak ne na takav način da bi poslužili kao tehnički početak, kao vremenska tačka iz koje se polazi u istraživanju, niti kao fikcija prirodnog stanja kojoj su bili skloni autori posle Machiavellia, dakle kao provobitni haos iz kojeg nastaje svekoliki kosmos, već Machiavelli ovde stvara *haosmos*⁶. Između nereda i reda, između bezakonja i zakona postoji svojevrсни kontinuitet. Iz meteža (*tumulti*) ne bi mogao da nastane dobar zakon ako već ne postoji vrlina koja bi ga, posle smirivanja strasti, oblikovala. „Nered omogućuje poredak u meri u kojoj je poredak takođe uvek već prethodio tom neredu, ali ne na takav način da bi ga sprečio pošto jedino nered omogućuje da se misli nužnost poretka“ (Berns 2000, 117). Rečima samoga Machiavellia: „Da je uklonio razloge pobunama, Rim bi uklonio i razloge svojem jačanju“ (*Rasprave*, I, VI, 165). Utoliko ti razlozi moraju da budu na delu uvek, stalno, ali u izmenjenom obliku, u ovom slučaju moraju biti inkorporirani u same zakone. Dobar zakon je, dakle, zakon koji ne uklanja razlog svoga nastanka, već ga preuzima u sebe.¹⁷ Razlog nije naprosto prevazilaženje sukoba, već održavanje sukoba u izmenjenom obliku.

Ono što ovo mesto izdvaja iz svake dotadašnje teorije republike, a uglavnom i iz većine potonjih, jeste što se, na ovaj način, republika razume kao poredak otvoren za događaj, ili istoriju.¹⁸ To, pak, znači da nema čvrste i nepromenljive strukture koja bi bila otporna na događaje (na upad istorije): neprestana opasnost, neprestana pretnja, deo je igre u koju nova republika ulazi, a spremnost na otpor svakom iskušenju ne oslanja se na „uživanje unutar sopstvenih malih granica“ (*Rasprave*, II, 2, 264, prevod izmenjen; o nužnosti širenja republike *Rasprave*, I, 6, 165). Jer, unutar tih granica uvek ključa: „U republikama uvek ima više života, više mržnje,

energije, već pojedinca, te da sada *ordini*, institucije, preuzimaju ulogu vrline i u stanju su da zajaze *tumulti*, meteže. Upor. Ménissier 2010, 123, 125–126.

16 *Haosmos* je paradoksalni pojmovni izum Gillesa Deleuzea. „Svaka tipologija je dramatična, svaki je dinamizam katastrofa. Nužno ima nečeg okrutnog u tom radanju sveta koji je haosmos, u tim svetovima kretniji bez subjekta, uloga bez glumaca“, Delez 2009, 354 (takođe 103, 323). „Kretnije bez subjekta“ upravo je ono što nam opisuje, što analizira, što uprizoruje Machiavelli: nastanak moderne političke subjektivnosti. (Na ovom je mestu gotovo nemoguće odoleti snažnoj teorijskoj paraleli koja se pojavljuje između Machiavellia i Deleuzea, pisca genijalne *Mandragole* i filozofa koji je najdublje bio inspirisan delom i životom Antonina Artauda. Za uprizorenje ideje o *haosmosu* Deleuzeu je, na navedenom mestu, poslužio upravo Artaud.)

17 O neodređenosti koja zakonu prethodi i koju zakon, da bi bio dobar, mora moći da preuzme na sebe, videti Berns 2013.

18 O Machiavellievom iskoraku iz dotadašnje republikanske tradicije upor. i Viroli 1998, naročito poglavlje 4, 114–147.

više žudnje za osvetom; one ne zaboravljaju, niti mogu zaboraviti uspomenu na staru slobodu, tako da je najsigurniji put uništiti ih, ili nastaniti se u njima“ (*Vladalac*, V, 32)¹⁹. Drugim rečima, sloboda nikada nije ni data ni poklonjena, već je vrhunski ulog političkog života za koji se neprestano valja boriti. Ovaj odlomak, naravno, skreće pažnju na to koliko je slobodarska tradicija, s jedne strane, ukorenjena u republikama i koliko je, s druge, opasna za one koji nastoje da tu republiku osvoje. Ali isto tako ovaj odlomak upućuje na borbu interesa koja je svojstvena republikama. Machiavelli na političku scenu izvodi upravo strasti, raspoloženja, interese i to na način koji je, do njega, bio potpuno nemisliv. Jer, strasti u politici smatrale su se kobnim po svaki poredak, te ih je, utoliko, valjalo potisnuti, ugušiti, preusmeriti, prevladati. Machiavelli, pak, pokušava da ih inkorporira u zajednicu.²⁰ On, naravno, jasno vidi koliko su strasti opasne, ali i koliko su neizbežne. Zadatak politike je, utoliko, ne da ovlada strastima, već da ih oslobodi, ali na takav način da ne sruše poredak u kojem žive i deluju. Zbog toga je, najzad, nemoguće izbeći metež, razjedinjenost i sukobe. Ali upravo zbog toga jedino je republika u stanju da sve to podnese. I ne samo da podnese, već da, ako pametno postupi, iz meteža izade snažnija nego što je bila.

Otvorenost republike za događaj ili istoriju znači da je opasnost od meteža upisana u njeno poreklo: nesloga se ne prevazilazi u republici, već se u njoj održava. Machiavelli se suprotstavlja i klasičnom političkom mišljenju koje je u slozi videlo ideal političkog umeća i političke teorije, ali se, istovremeno, pokazuje savremenijim i od one struje što vodi od Bodina, preko Hobbesa i Locka do Rousseaua, koji društveno nasilje vide samo kao etapu ka uspostavljanju (vladavine) zakona.²¹ Upravo despotska vlast insistira na jedinstvu. Da li je reč o jedinstvu naroda, političke elite, države, manje je važno. Despotska vlast ne samo da insistira na jedinstvu, već

19 *Ma nelle repubbliche è maggiore vita, maggiore odio, più desiderio di vendetta; né li lascia, né può lasciare riposare la memoria della antiqua libertà: tale che la più sicura via è spegnerle o abitarvi.*

20 Prema mišljenju Thierry Méniissiera ova perspektiva razlikuje Makijavelija ne samo od republikanske tradicije, već od „svih zapadnih političkih mislilaca, izuzev, možda, sofista i realističkih autora koje su oni, eventualno, nadahnuli, poput Tukidida ili, dosta kasnije, Nietzschea“ (Méniissier 2006, 173–174). Upor. takođe Manent 2007, 34 i dalje.

21 Méniissier veruje da ovakvo razumevanje nesloge omogućuje Machiavelliju novu definiciju republike, odnosno zamenu grčkog modela koji teži pacifikovanom gradu sačinjenom od jedinki koje deluju racionalno, latinskim modelom koji „organizuje nered koji se ne mogu izbeći, s ciljem da se očuva, odnosno utvrdi zdravlje države“ (Méniissier 2006, 175–176). Méniissier, naravno, govori o različitim modelima, ne o istorijskim realnostima. Dragocena knjiga Nicole Loraux o Atini kao podeljenom gradu (Loraux 2005) pokazuje da je i u Grka postojala snažno izražena svest o klasnim razlikama. Razlika između Machiavellievog modela i antičkih modela – računajući, dakle, i latinski – pre je u razumevanju odnosa mogućnost, ostvarenje mogućnosti i ispunjenja. O tome Milenković 2013.

poriče postojanje razjedinjenosti. Utoliko problem republike, njenih zakonodavaca ili vođa, nije da se okonča društvena razjedinjenost, pa čak ne ni da se izbegnu neredi, već da se za građanski sukob pronađe izraz koji neće u opasnost da dovede sam poredak. Istinska alternativa, dakle, nije između sukoba i odsustva sukoba, već između dobrih i rđavih sukoba.

O RAZLICIMA IZMEĐU DOBRIH I RĐAVIH SUKOBA

Ako je Machiavelli ranije tvrdio da je neprijateljstvo između naroda i senata očuvalo slobodu Rima, te da su iz tog sukoba nastali zakoni u prilog slobodi, kako to pomiriti sa epizodom o agrarnom zakonu koji je doveo do takvih sukoba da je, na kraju, izgubljena sloboda? Machiavellijev odgovor je poslovično brutalan: nisu svaka nesloga i svaki spor dobri. Spor oko agrarnog zakona doveo je do uništenja rimske republike jer se između naroda i senata raspalila tolika mržnja da je došlo do oružanog sukoba i pala je krv mimo svake mere i građanskog običaja. Taj rasap, potom, dovodi na vlast Cezara koji postaje prvi rimski tiranin. Posle toga, domeće Machiavelli, Rim nikada više nije bio slobodan (*Rasprave*, I, 37, 203–204.). Ipak, tome uprkos, on odlučno ostaje pri ranijoj tvrdnji da je sukob stvorio rimsku republiku: *dico come (...) io non mi rimuovo da tale opinione*, „kažem da ne menjam mišljenje“ (*Rasprave*, I, 37, 204). A ne menja ga jer neredi do kojih je doveo agrarni zakon braće Grah nisu bili dobri. Grahovi su, naime, pokušali da napetost između naroda i plemstva, staru tri stotine godina, smire zakonom sa retroaktivnim dejstvom, što je dovelo do katastrofe. Oni, naprosto, nisu umeli da upravljaju sukobima jer nisu shvatili prirodu institucije, prirodu zakona. Zakon, naime, nije tu da bi naprosto smirio nezadovoljstvo, niti da bi ga prevazišao. Zakon nije tu da bi, pojednostavljeno rečeno, udovoljio interesima vladajuće klase, već da bi se suočio sa istorijom. No, to suočavanje mora da se dogodi u sadašnjosti, dok je uzrok sukoba svež, u trenutku kada zakon stupa na snagu. Ako se već nije na vreme reagovalo na zahteve naroda i nepotrebno se odugovlačilo, potpuno je bilo nepromišljeno problem rešavati unazad. U ovom se motivu savršeno dobro vidi veza koju Machiavelli uspostavlja (i održava) između događaja i zakona: zakon ne može da deluje retroaktivno jer događaj ne čeka. Upravo zato nije svaka nesloga dobra: „[O]tkloniti nered što se nagomilao u republici retroaktivnim zakonom nepromišljena je odluka i (...) jedino ubrzava nevolje do koje nered dovodi“ (*Rasprave*, I, 37, 204). Kako, međutim, razlikovati dobre sukobe od onih loših, a da tu razliku ne uočimo odveć kasno, kada se poredak, pod pritiskom rđavih sukoba, već urušava? Iz epizode sa agrarnim zakonom da se razabradi da je tvrdoglavost plemstva, njegova gramzivost, nepopustljivost kada je reč o imovini, bila glavnim uzrokom rđavih sukoba. Drugim rečima, jedna od strana u sukobu istakla je ambiciju koja se nije dala zajaziti zakonom.

Razlika između dobrih sukoba i rđavih sukoba, dakle, svela bi se na sledeću, najopštiju formulaciju: dobri sukobi dovode do napretka republike, rđavi je razaraju. Rimski, ili atinski, sukobi bili su dobri. Oni koji su se dogodili u Firenci, pak, nisu. „Teška i prirodna neprijateljstva što postoje između pučana i plemića, izazvana željom jednih da zapovijedaju, a drugih da ne slušaju, uzroci su svih zala što se rađaju u gradovima; jer se različitošću tih raspoloženja (*diversità di umori*) hrane sve druge stvari koje uznemiruju republiku“ (*Povijesti*, III, 1, 114). Posledice sukoba su, u različitim kontekstima, različite. U Rimu su se neprijateljstva naroda i plemstva završavala raspravama, u Firenci borbama. U Rimu su se okončavala zakonom, u Firenci progonstvom i smrću mnogih građana. Ta su neprijateljstva Rimu stalno povećavala vojničku snagu, dok su je Firenci zatirala. U Rimu su, najzad, građansku jednakost sukobi ruinirali do prevelike nejednakosti, dok se firentinska nejednakost svela na „divnu jednakost“ (*mirabile uguaglià*) (*Povijesti*, III, 1, 114; upor Bock 1990, 191 i dalje).²² Objašnjavajući, dakle, kako naizgled isti uzroci (građanska nesloga i unutrašnje neprijateljstvo) dovode do različitih posledica, Machiavelli uvodi nove elemente u razumevanje uzroka: u igri su različiti ciljevi što su ih narodi (*popoli*) – rimski i firentinski – imali ulazeći u sukobe s plemstvom. Rimski je plebs, naime, želeo da vlada zajedno s velikašima, dok se firentinski borio da sam bude na vlasti. S obzirom na to da je želja rimskog naroda, domeće Machiavelli, bila razumnija (*più ragionevole*), to su i napadi na plemstvo u Rimu bili podnošljiviji, te se niko nije hvatao oružja i krvoproliće je, kako pokazuju pregovori na Aventinu, izbegnuto, a ishod sukoba je bio zakon (*Povijesti*, III, 1, 114). Doduše, ishod sukoba je i u Firenci bio zakon, ali taj zakon nije bio donesen zarad opšteg dobra, već da bi zaštitio interese pobjedničke strane. Ako, sada, pokušamo da razložimo Machiavellievu argumentaciju, vidimo da, uprkos tome što poredi sukobe kao takve, u Rimu i Firenci, ti sukobi nisu, naprosto, iste prirode iako im je uzrok isti: želja naroda da ne bude tlačten i da bude slobodan. Ono zajedničko jeste želja, ali želja kao takva nije dovoljna da bi se shvatilo zašto je nesloga dobra. Drugim rečima, sukobi sami po sebi nisu dobri, niti oni uvek dovode do dobrog rešenja. Potrebno je ustanoviti šta je to što dobre sukobe čini dobrima.

Narod, dakle, želi da se njime ne vlada (*desiderio di non essere dominati*), otkud (*per conseguente*) i, u poređenju s plemstvom, veća volja za slobodom (*maggiore volontà di vivere liberi*). Želja naroda je negativna veličina: ne biti tlačten, dok je volja za slobodom, pak, neodređena. Pozitivno određenje

22 Jednako je slavna analiza sukoba iz *Povijesti* II, 7, 231: „Istina je da jedni rascjepi škode republikama, a drugi im koriste: škode oni koji su popraćeni strankama i pristašama; koriste oni koji se održavaju bez stranaka i bez pristaša. Kada se, dakle, utemeljitelj jedne republike ne može postarati da u njoj ne bude neprijateljstva, mora se bar pobrinuti da u njoj ne bude stranaka (*sette*)“. Ovdje, međutim, po strani moramo ostaviti razlikovanje klasa i stranaka.

slobode ne dobijamo, sama sloboda se ne ispunjava sadržinom. Ipak, želja i volja naroda za slobodom jemstvo su protiv uzurpiranja slobode (*usurpare*), čemu su, s obzirom na to da njihova volja za slobodom nije tako jaka, skloni plemići (*Rasprave*, I, 5, 161). Plemstvo ima izraženu volju za vladanjem, te se više brine o očuvanju imovine i privilegija nego o samoj slobodi. Želja naroda je, utoliko, temelj i jemstvo slobode (upor. Lefort 1972, 476). Doduše, Machiavelli se nikada ne opušta sasvim, on stavlja i osigurač na osigurač jer nema bezgranično poverenje u narod: koliko god narod želi slobodu, on je ne može osvojiti, a to je, uopšte uzev, dobro, jer ako već ne može da je osvoji, narod će se suprotstaviti bilo kome ko bi imao istu takvu ideju (*Rasprave*, I, 5, 161). Potom spliče još jedan čvor: pohvala narodnoj želji za slobodom praćena je nepoverenjem u mogućnost da narod vlada. Sposobnost, ili vrlinu vladanja, poseduje plemstvo, odnosno „moćni“ (*potenti*). Kada narod bez vrline vladanja preuzme vlast, katastrofa je neminovna (upor. *Povijesti*, II, 11, 84). Machiavellieva analiza pobune tkača (*ciompi*), recimo, pokazuje ne samo da narod kao takav nije dovoljno jemstvo slobode i poretka (premda, dodali bismo, jeste nužno), već da je on nehomogen, da i u njemu kolaju različiti i suprotstavljeni „sokovi“ (*umori*), otkud i potreba za jednom nijansom: razlikovanje narodne i pučke strane unutar samoga naroda (*chiamereno l'una di queste parte popolare e l'atra plebea*) (*Povijesti*, III, 18, 132). Tri godine prevlasti narodne stranke u Firenci, tvrdi Machiavelli, nije donelo ništa dobro i bio je potreban vrlo vladar da bi republiku doveo u red. Čak ni kada narod pobedi onako kako je pobedio u Rimu, kada podeli vlast sa plemstvom, kada se ustanove posrednici između naroda i plemstva (tribuni), kada se izbori za to da bude tlačen i osvoji udeo u vlasti, kada, dakle, narod dobije priliku da usvoji nešto od vrlina plemstva, čak ni tada poredak nije stabilizovan, jer narod može da želi previše, može da želi ono što nije u stanju da iznese. Osvojiti slobodu nije dovoljno. To je tek prvi korak. Istinsku slobodu moguće je uživati tek kada se uspostavi poredak, a Machiavelli sumnja da je narod u stanju da takav poredak obezbedi, sačuva. Otud dilema šta je štetnije: oni što žele da osvoje ono što nemaju (ali, čak i ako to osvoje, ne znaju šta da rade s tim), ili oni što žele da zadrže samo za sebe ono što već imaju (čime slobodu uzurpiraju) (*Rasprave*, I, 5, 161)²³:

Ni na koji se način također jedna republika ne smije nazvati nesređenom, kad ima toliko primjera vrline, jer dobri su primjeri posljedak dobra odgoja, dobar odgoj dobrih zakona, a dobri zakona nereda koje mnogi nesmotreno osuđuju;

23 Upravo na ovom mestu moćno Lefortovo tumačenje povećava pritisak na čitaoca do granice pucanja. Lefort, naime, piše da Machiavelli sugeriše čitaocu da se odredi, da napusti mesto neutralnog posmatrača i da se odluči za jednu stranu u sukobu, da zauzme izvanteorijsku poziciju, da se, što je u teoriji najstrože zabranjeno, angažuje, da interveniše u materiju koju posmatra, jer, u suprotnom, teorijska pozicija ne vredi ništa. Lefort je nedvosmislen: Machiavelli primorava čitaoca da se odluči za narod: „Machiavelli ovde navodi svog čitaoca da napusti poziciju svedoka kako bi se pridružio strani naroda“ (Lefort 1972, 476).

jer tko dobro bude istraživao njihov cilj, uvidjet će da oni nisu uzrokovali nikakav progon ili nasilje nauštrb općeg dobra (*commune bene*), nego zakone i uredbe za dobrobit javne slobode. A rekne li tko: svaku je mjeru prelazilo i gotovo je okrutno bilo istodobno vikanje puka protiv Senata i Senata protiv puka (*il popolo insieme gridare contra al Senato, il Senato contro al Popolo*), bučno trčanje ulicama, zatvaranje radnji, odlazak cijelog puka iz Rima, a sve to izaziva strah čak i u onome tko samo čita o tome, odgovaram (*dico, kažem, ja kažem*) da svaki grad mora naći način da puk izživi (*sfogare*) svoje težnje, a osobito gradovi koji se u važnim prigodama žele poslužiti narodom (*valere del popolo*). Među njima grad je Rim postupao ovako: kad je puk želeo izboriti koji zakon, postizao je da se donese jedan od prije pomenutih zakona, ili se nije javljao u vojsku radi odlaska u rat, tako da mu je trebalo na neki način udovoljiti. A želje su slobodnog pučanstva rijetko kada opasne za slobodu, jer im je povod ili potlačenost ili bojazan da ne bude potlačen (*Rasprave*, I, 4, 161).

Narod se, dakle, ima izboriti za zakon. Zakon je učinak neravnoteže želja, ali s obzirom na to da se rađa iz želje da se ne bude tlačen on je, kako smo videli, čista negativnost (upor. Lefort 1972, 477). Drugim rečima, nered se ne može prevazići, eliminisati nekakvim poretkom, već postaje, kroz zakon, deo poretka, stvarajući, na taj način, jedno napeto političko zdanje, jednu živu protivrečnost, političku tvorevinu koja živi samo kao protivrečna. Uprkos pobjedi u sukobu s plemstvom, zakon za koji se narod izborio u Rimu nije potpuno u njegovu korist. Narod je deo političke zajednice lišen poseda i bogatstva, ali sa jakom željom da u vladanju učestvuje, te je, utoliko, suprotstavljen težnjama koje bi da ga liše i učestvovanja u vlasti. Otud je istinsko političko umeće dovesti različite, uglavnom i suprotstavljene aspiracije, društvene napetosti, u takvo stanje da one protivrečnosti u koje su zahvaćene ne izvedu iz delotvorne ravnoteže. Dobar je onaj sukob koji uspeva da pronađe politički izraz tih protivrečnosti i da očuva slobodu. Nosilac i jemstvo slobode je, utoliko narod, kao nosilac negativno određene slobode. Volja naroda za slobodom iscrpljuje se u težnji da ne bude tlačen. Narod je deo zajednice, njegovi sokovi (*humori*) prožimaju se s drugim sokovima, ali sami, bez otpora, bez odnosa sa drugim sokovima, ne mogu da postoje. Što, *vice versa*, važi i za plemstvo.²⁴ Želja naroda za slobodom pokazuje se, u svojoj negativnosti, kao svojevrsni temelj bez temelja, ali delotvoran utoliko što je podela vlasti, dakle republikansko uređenje, moguće pod tim uslovom. Tiranije ne pretpostavljaju neslogu, nered, različitost.²⁵ Machiavelli, dakle, ne samo

24 Izvrsne redove o razlozima zbog kojih vlast u republici ne može da se osloni samo na jednu stranu, na jedan deo, ispisuje Berns 2000, 118–129.

25 U analizi suprotstavljenosti građanskog, slobodnog života (*vivere civile*) i autoritarnih oblika, kojima su bili sklони Medici, Machiavelli upotrebljava zanimljivu sintagmu, *unica autorità nella città*, što Mate Maras prevodi kao „sva uprava nad gradom“ (*Povijesti*, VIII, 1, 259). Rečenica glasi: *Medici (...) prendesse unica autorità nella città e si spicasse col*

da napada pretpostavljeni i željeno jedinstvo svake teorije republike, čak i svako mišljenje politike koje polazi od pretpostavke jedinstva političkog tela, već uvodi paradokse koji duboko uznemiravaju i hrane moderno mišljenje.

* * *

Paradoks označava dejstvo dva suprotstavljena logička elementa koja se uzajamno potiru, dve suprotstavljene sile koje, tome uprkos, deluju u isto vreme. Afirmacija dva smisla odjednom.²⁶ Republika se, u Machiavellievom pojmovnom tkanju, pokazuje kao paradoksalna tvorevina gotovo u svakom svom segmentu. Paradoksi prožimaju sve njene noseće elemente. Ona u sebi sadrži, istovremeno, poredak i slobodu, republikanska ustanova čuva nered koji joj je prethodio, u miru se čuju mehanizmi rata, meteži su prisutni u redu, haos iz kojeg republika nastaje i kosmos koji ona predstavlja spleteni su jedno s drugim. Upravo ta paradoksalnost, međutim, dopušta republici da osigura veći stepen slobode od bilo kog drugog uređenja. I sam temelj republike, shvaćen kao želja naroda da ne bude tlačen, njegova volja za slobodom, nestabilan je, manjkav, temelj bez temelja, ali se njegova manjkavost pokazuje konstitutivnom za stabilnost poretka. Umesto koherentnosti u kojoj svi elementi odgovaraju jedan drugome na takav način da tvore skladnu celinu bez protivrečnosti, sukoba, ili trzavica, prostor zatvoren za istoriju i događaj, što odgovara opisu tiranije, Machiavellieva je republika mesto igre heterogenosti i razlika, pokretna struktura u neprekidnom previranju, zdanje koje se ne zatvara pred opasnošću što prebiva u njoj samoj, već sklerotičnoj strukturi idealnog jedinstva pretpostavlja gipku strukturu raznovrsnosti. Kao takva ona je provorazredna politička tvorevina. U ovom slučaju političko označava neprestani i nedovršivi pokret organizovanja zajednice u kojoj je sukob konstitutivni element poretka. Politika, dakle, nije umeće koje, poput žonglera, barata idealnim značenjima nastojeći da im prilagodi stvarnost, niti puka veština usklađivanja različitih interesa, već delatnost koja definiše značenja i bdi nad nesaglasnošću. Ne uspostavljanje identiteta, već igra slobodnih razlika. Ne delatnost koja barata prethodno datim vrednostima, već delatnost koja samim vrednostima, u neprestanom komešanju odnosa moći, daje vrednost.

vivere civile de le altre. Prevodilački, dakle i sadržinski problem, jeste kako razumeti *spiccare*. Maras ga razume u smislu približavanja Medicia građanskom, slobodnom životu. Verujemo, međutim, da bi to mesto ipak trebalo prevesti drugačije: Medici su osvojili „jedinstvenu vlast u gradu“ čime su istakli suprotstavljenost autoritarnog i republikanskog oblika vlasti, odnosno suprotstavljenost građanskog života kao raznovrsnosti i tiranije, ili makar autoritarne vlasti kao jednoobraznosti.

26 Upor. Vidal-Rosset 2004. Takođe Deleuze 1969, 9, 92–100.

MACHIAVELLIEVA DELA:

- Machiavelli Niccolò. 1971. *Tute le opere*. Mario Martelli (ur.), Sansoni editore: Firenze.
- Machiavelli Niccolò. 1985. *Rasprave o prvoj dekadi Tita Livija, Izabrano djelo I*. Zagreb, prevod Frano Čale.
- Machiavelli Niccolò. 1985. *Firentinske povesti, Izabrano djelo II*. Zagreb, prevod Mate Maras.
- Machiavelli Nikolo. 2002. *Vladalac*. Dereta: Beograd, prevod Miodrag T. Ristić (redakcija prevoda Momčilo D. Savić).

CITIRANA LITERATURA:

- Benner, Erica. 2013. *Machivelli's Prince*. Oxford University Press.
- Berns, Thomas. 2000. *Violence de la loi à la renaissance. L'originare du politique chez Machiavel et Montaigne*. Paris: Kimé.
- Berns, Tomas. 2013. „Makijavelijev antimakijavelizam, ili: neodređenost koju zakon preuzima na sebe“. *πολιτικόν* 4: 40–54, prevod Ivan Milenković.
- Bock, Gisela. 1990. „Civile discord in Machiavelli's *Istorie Fiorentine*“. In ed. Gisela Bock, Quentin Skinner, Maurizio Viroli, *Machiavelli and Republicanism*. University Press: Cambridge, str. 181–202.
- Chabod, Federico. 1997. *Scritti sul Rinascimento*. Einaudi: Torino.
- Ciceron. 2002. *Država*. Plato: Beograd, prevod Bojana Šijački Manević.
- Čavoški, Kosta. 2008. *Machiavelli*. Orpheus: Novi Sad.
- Gaille-Nikodimov, Marie. 2004. *Conflit civil et liberté: La politique machiavélique entre histoire et médecine*. Honoré Champion: Paris.
- Guicciardini, Francesco. 1529. *Considerazioni intorno ai Discorsi del Machiavelli sopra la prima deca di Tito Livio*, http://www.liberliber.it/mediateca/libri/g/guicciardini/considerazioni_intorno_ai_discorsi_etc/pdf/consid_p.pdf
- Deleuze, Gilles. 1969. *Logique du sens*. Minuit: Paris.
- Delez, Žil. 2009. *Razlika i ponavljanje*. Fedon: Beograd, prevod Ivan Milenković.
- Kasirer, Ernst. 1972. *Mit o državi*. Nolit: Beograd, prevod Olga Šafarik.
- Lefort, Claude. 1972. *Le travail de l'oeuvre Machiavel*. Gallimard: Paris.
- Loraux, Nicole. 2005. *La cité divisé. L'oubli dans la mémoire d'Athens*. Payot: Paris.
- Lucchese, Filippo Del. 2001. „'Disputare' e 'combattere'. Modi del conflitto nel pensiero politico del Niccolò Machiavelli“, *Filosofia politica* 1: 71–95.
- Manent, Pierre. 2007. *Naissance de la politique moderne*. Gallimard: Paris.
- Milenković, Ivan. 2013. „Machiavelli i verità effettuale“. *πολιτικόν* 4: 55–72.

- Ménissier, Thierry. 2006. „République, ordre collectif et liberté civile“. In ed. Marie Gaille-Nikodimov et Thierry Ménissier. *Lectures de Machiavel*. Ellipses-Marketing: Paris, str. 151–191.
- Ménissier, Thierry. 2010. *Machiavel et la politique de centaure*. Herman: Paris.
- Molnar, Aleksandar. 2014. *Regeneracija, romantika, republika*. Visio Mundi: Novi Sad.
- Polibije. 1988. *Istorije*. Matica srpska: Novi Sad, prevod Marijana Ricl.
- Vidal-Rosset, Joseph. 2004. *Qu'est-ce qu'un paradoxe*. Vrin: Paris.
- Viroli, Maurizio. 1998. *Machiavelli*. Oxford University Press.

SUMMARY

CIVIL DISACCORDANCE AS „THE PRIMARY CAUSE“ OF FREE LIFE: MACHIAVELLI AND THE PARADOXES OF REPUBLIC

As opposed to the republican tradition that insisted on accordance as the condition under which a well organized community exists, Machiavelli brings in disaccordance as „the primary cause“ for a republic. That way he not only „attacks“ mechanical representations of the relation between the cause and the effect, order and disorder (order is the overcoming of disorder), event and interpretation of the event (interpretation of the event is outside of the event itself), history and order (order is the outcoming of history), arbitrariness and necessity (the order breaks up with the arbitrariness), but he understands the order itself as the institutionalisation of the conflict. Conflict and disagreement are not simply pacified and overcome by the law, but it perpetuates the conflict, it provides the conflict with an institutional frame for an undisturbed manifestation, however, in a way that preserves order from being interrupted by the conflicted points of view and interests. Hence Machiavelli twines two opposed elements, freedom and order, showing that republic is necessarily a paradoxical order where opposed elements act at the same time.

KEY WORDS: Machiavelli, disagreement, conflict, law, order, institution, republic, free life

HEGEMONIJA I ČIN „PROLASKA KROZ FANTAZMU”: O REAFIRMACIJI KONCEPTA IDEOLOGIJE KOD LACLAUA, MOUFFE I ŽIŽEKA

Vedran Jerbić
Sveučilište u Zagrebu
Fakultet političkih znanosti

SAŽETAK

U radu se problematiziraju modusi reafirmacije koncepta ideologije u djelima Laclaua, Mouffe i Žižeka. „Reafirmacija“ o kojoj je riječ konstituirana je kao prijelaz s epistemološke na ontološku razinu teoretiziranja o ideološkome. Cilj je rada ukazati na različite posljedice njihovih pozicija s obzirom na os ideologija – neideologija, te na reartikulaciju pojma „lažne svijesti“. Oba pristupa, Laclaua i Mouffe s jedne, te Žižeka s druge strane, orijentirana su prema kritičkom odmaku od Althusserova teorijskog zdanja i njegovih pojmova interpelacije i ideoloških državnih aparata. Žižekova pozicija jest iznova iščitati marksističku paradigmu iz lakanovsko-hegelovske perspektive. Laclau i Mouffe polaze od Gramscijeva „dekonstrukcijskog“ potencijala i reinterpretiraju „mrtvouzice“ marksizma u poststrukturalističkom ključu.

KLJUČNE RIJEČI: ideologija, postmarksizam, hegemonija, subjekt, interpelacija, diskurs

1 Vedran Jerbić je student diplomskog studija Master of European Studies na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu. Tekst se dijelom temelji na obranjenom završnom radu na Specijalističkom studiju Vanjske politike i diplomacije na FPZG-u (rujan, 2014), naslova „Reafirmacija koncepta ideologije: Laclau, Mouffe, Žižek“, a pod mentorstvom prof. dr. sc. Radula Kneževića.

UVOD

Cilj je ovog rada mapirati na koji način Ernesto Laclau, Chantal Mouffe i Slavoj Žižek utemeljuju mogućnost reafirmiranja analitičke oštrice kritike ideologije – redefinirajući „tradicionalni“ marksistički pristup i odbacujući „liberalno“ tretiranje ideologije.² „Reafirmacija“ o kojoj je riječ konstituirana je kao prijelaz s epistemološke na ontološku razinu teoretiziranja o ideološkom. Kako navodi Glynos, to je značilo zamijeniti „epistemološku opoziciju iluzija/stvarnost s ontološkom opozicijom simbolički Drugi/manjak u simboličkom Drugom“ (Glynos 2001, 210). Smatram da je međuodnos centralnih pojmova tih autora, *hegemonije* i *čina/akta*, ključan za razumijevanje razlikovnog momenta njihovih pozicija. Odnosno, Događaj/čin/akt³, kako ga misli Žižek, nemisliv je unutar hegemonijskog polja, kako ga utemeljuju Laclau i Mouffe – i ta „nekompatibilnost“ ključna je za razumijevanje njihovih teorija/kritika ideologije. To ipak ne znači da teorija hegemonije ne prepoznaje „događaj“ kao kategoriju, nego da ga misli unutar „ontoloških“ granica koje proizlaze iz logike hegemonijskog strukturiranja političko-ideološkog polja (a ne kao instancu vlastite negacije i potpune suspenzije hegemonijskih determinanti).

Modusi reafirmacije koncepta ideologije koji su predmet ovog rada rezultat su različitih varijacija interdisciplinarnog prožimanja političke teorije/filozofije, (post)strukturalističke lingvistike i lakanovske psihoanalize. Oba pristupa, Laclaua i Mouffe s jedne te Žižeka s druge strane, orijentirana su prema kritičkom odmaku od Althusserova teoretskog zdanja i njegovih pojmova interpelacije i ideoloških državnih aparata. Žižekova pozicija jest iznova iščitati marksističku paradigmu iz lakanovsko-hegelovske perspektive te reartikulirati mogućnost revolucionarne emancipacijske politike u doba kad je ono napušteno u korist cinične postpolitike. Laclau i Mouffe polaze od Gramscijeva „dekonstrukcijskog“ potencijala i reinterpreteraju „mrtvouzice“ marksizma u poststrukturalističkom ključu.

Iako će se rad isključivo baviti okvirom (post)marksističko-lakanovske teorije ideologije, bez šire rasprave o pozicioniranju spomenutog pristupa s obzirom na ostale recentne struje problematiziranja ideologije – ipak je nužno u uvodu barem u osnovnim crtama ukazati na najčešće linije kritike spram ovo troje autora. Nedugo po izlasku knjige *Hegemony and Socialist Strategy* [1985] Norman Geras denuncira postmarksistički projekt kao

2 Pod *liberalnim tretiranjem ideologije* podrazumijevam plejadu autora od Bella (1960) preko Fukuyame (1992) do Giddensa (1994) koji ideologiju općenito smatraju regresivnim totalitarnim impulsom koja je kao kategorija neupotrebljiva u okvirima posttradicionalnoga, postindustrijskog društva.

3 U različitim prijevodima, i na različitim mjestima, Žižek koristi ili pojam Događaja (kako bi naglasio „dug“ prema Badiou) ili pojam čina (kako bi to isto učinio prema Lacanu) ili pak sintagmu autentični akt.

diskurzivni idealizam i „intelektualno praznu“ i „osiromašenu karikaturu marksizma“ (vidi Geras 1987. i 1988). Najglasniji prigovor ide u smjeru odbacivanja klase kao povlaštene instance političke identifikacije te „inflacije diskursa“ (Perry Anderson) čija je posljedica zamagljivanje distinkcije između diskurzivnog i nediskurzivnog, odnosno između ideja i materijalne stvarnosti. Za Eagletona to znači „dezavuirati mogućnost kritike ideologije“, jer više nije moguće „postaviti pitanje otkuda društvene ideje dolaze“ (Eagleton 1991, 219). Prema Ellen Meiksins Wood, postmarksističko „odvajanje ideologije od socijalnih determinanti“ dovodi do toga da „socijalno kao takvo biva svedeno na ideologiju ili ‘diskurs’“ (Meiksins Wood 1998, 47). Ta „autonomizacija ideološkog“ nešto se manje može pripisati Žižeku koji dijelom zadržava jasniju marksističku poziciju – smatrajući kako je klasni antagonizam još uvijek centralna os političkih sukoba – te inzistirajući kroz Lacana na razdvajanju između poststrukturalističkog etosa i psihoanalitičkog naglaska na traumatskoj dimenziji koja (zauvijek) izmiče jeziku/diskursu. Žižek i sam predbacuje Laclauu da je pritajeni kantovac i da njegova teorija hegemonije želi postati nekom vrstom „apriori formalne matrice društvenog prostora“ (Žižek u Butler et al 2007, 113). S druge strane, Žižekova pozicija kritizirana je ponajviše zbog njezinih etičkih implikacija – kao pokušaj reafirmacije revolucionarnog nasilja (Terora) kroz jakobinsko-lenjinističku paradigmu i kroz pogrešno iščitavanje Benjaminova koncepta „božanskog nasilja“ (vidi Gray 2012. i Kurelić 2013).

I za kraj uvoda, smatram da je moguće, i za potrebe ovog rada plodno, napraviti distinkciju (ili barem sugerirati tenziju) između onoga što zovemo *teorija ideologije* i *kritika ideologija*. Ako slijedimo Althussera i njegovu tvrdnju da ne postoje samo partikularne ideologije⁴ nego i ideologija generalno, i da se stoga može govoriti o teoriji ideologije, a ne tek o analizi ili kritici neke historijski formirane partikularnosti (Althusser 1971a, 33) – onda je moguće uspostaviti razliku između *kritike ideologija* (usmjerene na analizu neke partikularne situacije koja se ima denuncirati kao ideološka) i *teorije ideologije* (kao epistemološke refleksije o samoj sposobnosti *kritike* i/ili problematiziranja odnosa između ideologije i neideologije). Smatram da će nam ovdje pomoći i moment podvostručene refleksivnosti koji nalazimo u *Dijalektici prosvjetiteljstva* Adorna i Horkheimera. Prema Habermasu (1988), Adorno i Horkheimer pokazuju kako se prosvjetiteljstvo mora i po drugi puta podvrgnuti refleksiji. Prva refleksija prosvjetiteljstva značila je proces tijekom kojeg kritika ideologije ne može stajati kao *sama* teorija u odnosu spram drugih teorija nego na njih *oslonjena* u postupku koji „*osporava istinu* osumnjičenoj teoriji *razot-*

4 Pod „partikularnom ideologijom“ podrazumijevam kategorizaciju ideoloških *tekstova* u političkoj teoriji/filozofiji u blokove poput sljedećega: socijalizam, liberalizam, konzervativizam, nacionalizam, komunizam, anarhizam, feminizam, ekologizam itd.

krivajući njezinu neistinitost“ (Habermas 1988, 112). Adorno i Horkheimer zapravo primoravaju prosvjetiteljstvo da se i po drugi puta podvrgne refleksiji: „drama prosvjetiteljstva tek dostiže svoju peripetiju kada *sama* kritika ideologije dospje u sumnju da (više) ne proizvodi istine [...] sumnja se tada proširuje i na um, čija je mjerila kritika ideologije zatekla u građanskim idealima i uhvatila za riječ“ (Habermas 1988, 113). Upravo to „osamostaljivanje kritike spram vlastitih osnova“, tu logiku *podvostručene refleksivnosti*, nalazimo u spomenutom prijelazu od kritike partikularnih ideologija do teorije ideologije. Odnosno, teorija ideologija jest kritika ideologije koja reflektira o samim metodološko-epistemološkim temeljima svoje refleksije, i u toj gesti nastoji učvrstiti crtu razgraničenja između ideologije i neideologije kako bi iznašla „povlaštenu“ diskurzivnu poziciju vlastitog iskaza.

1. POSTMARKSISTIČKA DEKONSTRUKCIJA KLASI I „TOPOGRAFIJE“ BAZA – NADGRADNJA: LACLAU I MOUFFE

Postmarksistički pomak od altuzerovskoga strukturalnog marksizma natrag k Gramsciju, kako ga naznačuje Chantal Mouffe još krajem sedamdesetih u zborniku *Gramsci and Marxist Theory* (a manifestno ga potvrđuje u knjizi *Hegemony and Socialist Strategy* u koautorstvu s Ernestom Laclauom), predstavlja raskid s ekonomskim esencijalizmom i klasnim redukcionizmom teoretičara Druge internacionale, te odbijanje teleološke kategorije historijske nužnosti, ali i najvažnije, otvara put obračunu s onim što Laclau i Mouffe nazivaju *posljednjim marksističkim esencijalizmom* – determinacijom ekonomijom u posljednjoj instanci. Proliferacija političko-društvenih identifikacija čiji se uzroci više ne mogu izvesti iz njihove klasne pripadnosti razlog su za preispitivanje marksističke teorije i pokušaj iznalaženja novih teorijskih obzora za suočavanje s postmodernim stanjem (post)politike.

1.1. GRAMSCI I ALTHUSSER

Prema Laclauu i Mouffe, upravo je Gramsci bio prvi teoretičar⁵ koji je adekvatno odgovorio na probleme klasnog redukcionizma i ekonomizma u marksističkoj teoriji Druge i Treće internacionale. Gramscijevi koncepti *hege-*

5 Dakako, Gramsci je već iza sebe imao nebrojene pokušaje drugih teoretičara da reartikuliraju teorijske probleme marksizma. Tako Laclau i Mouffe (2007, 17–18) prepoznaju tri odgovora u historiji marksizma na rastuću diskrepanciju između teorije i opazivih tendencija razvoja kapitalizma – 1) ortodokсни marksizam koji odstupanja kapitalističke „realnosti“ i marksističke teorije smatra tek prolaznom fazom; 2) revizionizam (Bernstein) koji nudi socijaldemokraciju kao svojevrsni društveni kompromis između suprotstavljenih klasnih tabora; 3) revolucionarni sindikalizam (Sorel) kao pokušaj reaktualizacije revolucionarne jezgre socijalizma upućivanjem na mit o generalnom štrajku koji treba predstavljati jamstvo unifikacije radničke klase.

monije, kolektivne volje, povijesnog bloka i integralne države postavili su temelje za kasniju dekonstrukciju društvene topografije baze i nadgradnje te preispitivanje „hijerarhijskog“ odnosa između ekonomskog i političkog.

Centralni pojam Gramscijeva opusa jest hegemonija, definirana u najbazičnijem smislu kao „prinuda oklopljena pristankom“ odnosno „organizacija pristanka“. Hegemonijska je „svijest“ ona koja prepoznaje vlastite korporativne interese i klasnu pripadnost, ali je svjesna da mora „transcendirati svoje interese kako bi oni postali interesi i drugih subordiniranih grupa“ (Mouffe 1979, 180). Manevar transcendiranja vlastitih klasno/korporativnih interesa postaje lokus političkoga, posljedica čega je da polje političke borbe više ne može biti objašnjeno u terminima „klasične“ klasne podjele jer za razliku od lenjinističkog koncepta klasno-političkog savezništva hegemonija uključuje „kompletnu fuziju ekonomskih, političkih, intelektualnih i moralnih ciljeva“ fundamentalne grupe i grupa povezanih s njom u *kolektivne volje*, a sve to posredstvom ideologije (Mouffe 1979, 181). Hegemonija se, dakle, ne može ostvariti samo unutar „uskih“ proleterskih interesa, odnosno interesa radničke (ili neke druge) klase odvojenih od ostatka društva, ili uspostavljena samo na razini političkog i ekonomskog vodstva, bez onoga intelektualnog moralnog, i osjećaja za ono što Gramsci naziva nacionalno-popularnim. „U hegemonijskom sistemu postoji demokracija između rukovodeće grupe i dirigiranih grupa u onoj mjeri u kojoj razvitak privrede, a prema tome, i zakonodavstva koje takav razvitak izražava, favorizira prijelaz od dirigiranih grupa do rukovodeće grupe“ (Gramsci 1959, 269). Hegemonija, dakle, ne samo da otvara vrata pluralizmu, nego implicira i jedan širi demokratski proces između vladajućih grupa i onima kojima se vlada, savez između različitih socijalnih grupacija koje pretendiraju na mjesto političke moći kako bi tu moć mogle efektivno vršiti i zadržati.

Koncepcijom integralne države Gramsci „proširuje“ državu na političko i građansko društvo redefinirajući time „epifomenalnu“ narav političkog unutar marksističke topografije baze i nadgradnje.⁶ Takva integralna država nije samo država-sila, nego iziskuje pristanak onima kojima se vlada; građansko društvo svojim pristankom jednako čini državu kao i represivni aparat koji vrši prinudu. Prinuda se, osim prijatnje nasiljem, vrši šireći „određeno poimanje svijeta, filozofiju, moral – upravo preko određenih institucija, koje joj osiguravaju prevlast“ (Kovačević 1986, 51).

6 Za Gramscija mehanicistički determinizam između baze i nadgradnje negira „teškoću da se svaki put, statički, identificira struktura“, pri čemu kritičko osvještavanje neke klase ili društvene grupacije na polju nadgradnje nije nužno u transparentnoj svezi s determiniranim i fiksiranim položajem unutar baze. „Tražiti da se svaka promjena u politici i ideologiji predstavi i izloži kao neposredan izraz strukture, to traženje treba teoretski suzbijati kao primitivni infantilizam“ (Gramsci 1980, 124, 125).

Time ne samo da Gramsci daje „prvenstvo ideologiji nad institucionalnim aparatom“, nego „pomiče središte teže društvene analize od države prema građanskom društvu“ (Laclau u Butler et al 2007, 55).

U problematiziranju odnosa ideologije i filozofije, i ideologije i znanosti, Gramsci do određene mjere⁷ detektira epistemološku teškoću, ili čak nemogućnost, da se definira i potvrdi „prava“ ili „ispravna“ svijest naspram one lažnoideološke, zato koncept ideologije kao lažne svijesti more biti redefiniran. „Stvarni filozof je, i ne može biti nitko drugi, nego političar, to jest aktivan čovjek koji preinačuje sredinu“ (Gramsci 1980, 49). Za Gramscija, svaki pogled na svijet, svaka ideologija i politika rezultat su neprestane aktivnosti i interakcije čovjeka, socijalnih grupacija i njihove kulturološko-povijesne okoline. Tom aktivnošću, tom interakcijom nastaje, i u stalnom je kretanju, ono što zovemo društvenom stvarnošću. Filozofija je pritom neodvojiva od politike u funkciji stvaralačkog čina povijesti, ona nije *Minervina sova koja počinje svoj let u suton*, nego aktivni sastojak političko-društvene zbilje.

S druge pak strane, Althusserov strukturalni marksizam i njegova teorija ideoloških državnih aparata poslužiti će Laclauu i Mouffe kao referentna točka i kritički materijal za preispitivanje statusa subjekta u ideološkom zdanju, a reinterpretacija njegova pojma nadodređenosti označiti će radikalni razlaz s onime što nazivaju marksističkim redukcijom i ekonomizmom. Prihvatanjem materijalnosti ideologije kako je misli Althusser, utjelovljene u društvenim ritualima i praksi institucija, odnosno kroz njezinu performativnu dimenziju, mijenja se fokus teoretiziranja o ideološkom označujući pomak s kategorija svijesti i sistema ideja na kategorije diskursa, jezičnih igara i označiteljskih praksi.

Althusser također polazi od proširene koncepcije države te dodatno „instrumentalizira“ odnos između agenata i institucija vršenja moći i subjekata ideologije. Centralno mjesto u Althusserovu teoretiziranju ideologije predstavlja njegov esej *Ideologija i ideološki državni aparati* (1971a). Početna pretpostavka jest da je „krajnji uvjet proizvodnje reprodukcija uvjeta proizvodnje“, to jest da bi proizvodnja kao takva postojala i opstojala, ona mora reproducirati vlastite uvjete, a to su proizvodne snage i postojeći proizvodni odnosi. U proizvodnji radne snage, osim nadnica koje održa-

7 Kad kažem do određene mjere, time ipak želim naglasiti da je Gramsci sklon filozofiji prakse, odnosno marksizmu, dati povlaštenu poziciju nad ostalim filozofijama, pogledima na svijet – „postoji temeljita razlika između filozofije prakse i ostalih filozofija: ostale su ideologije neorganske tvorevine, jer su proturječne, jer idu za izgladivanjem suprotnih i proturječnih interesa; njihova će 'historičnost' biti kratkotrajna, jer se proturječnost pojavljuje poslije svakog događaja, kojega su bile instrument“. Organske ideologije su „izraz podčinjenih klasa, koje žele da se same odgoje u vještini vladanja i koje su zainteresirane da upoznaju sve istine, pa i one koje su im neugodne, da bi mogle izbjeći zabludama (nemogućim) više klase, a još više i svojim vlastitim.“ (Gramsci 1980, 128)

vaju radnu snagu fizički i psihički sposobnom, nužno je osigurati i reprodukciju vještina i „pravila dobrog ponašanja“. To se odigrava u institucijama i ustanovama (građanskog društva koje Althusser objedinjuje pod imenom Ideološki državni aparati (škola, crkva, mediji...). IDA djeluju tako da interpeliraju pojedince u subjekte na način da se pojedinci prepoznaju u njezinom pozivu te se kroz taj proces „interiorizira“ određeni imaginarni odnos spram reprezentacije vlastitih uvjeta egzistencije. Althusser taj ideološki mehanizam ilustrira primjerom scene na ulici u kojoj policijski službenik dovikuje „Hej!“ i pojedinac koji se okrene, prepozna u tom poviku poziv upućen sebi, biva interpeliran/postaje subjektom (Althusser 1971a). Ipak, treba napomenuti da, iako je ideologija za Althussera sveprisutna i neizbježna, on zadržava opreku između ideologije i znanosti na način da smatra kako „detektiranje distorzije kao posljedice ideoloških reprezentacija [...] ovise o analitičarevom znanju o tome koji su stvarni uvjeti društvene proizvodnje“ (Laclau 1997, 300).

O tome koliko su Laclau i Mouffé u svojoj ranijoj fazi zadržali altuzerovsku koncepciju subjekta kao proizvoda/učinka strukture raspravljat ću nešto kasnije, no prije toga važno je fokusirati se na koncept nadodređenosti čija reinterpretacija u knjizi *Hegemony and Socialist Strategy* ima nekoliko krucijalnih posljedica na njihov postmarksizam: 1) konačno odbacivanje determinacije ekonomijom u posljednjoj instanci; 2) destabilizacija klasnih identiteta. Pojavljujući se prvi puta u Althusserovu eseju „Proturječnost i nadodređenost“ u knjizi *Za Marxa* – u kojem problematizira pitanje izbijanja ruske revolucije u svjetlu lenjinističke sheme „najslabije karike“ – Althusser drži da „jednostavna proturječnost“ (ona između proizvodnih snaga i proizvodnih snaga) ako je „dovoljna da odredi jednu situaciju gdje je revolucija ‘na dnevnom redu’, ona ne može, samim tim, izazvati ‘revolucionarnu situaciju’, još manje situaciju revolucionarnog prijeloma i trijumf revolucije“ (Althusser 1971b, 95). Da „proturječnost postane aktivna“ ona zahtijeva nagomilavanje okolnosti i ostalih heterogenih proturječnosti u „jedinstvo prijeloma“. Takvu proturječnost „neodvojivu od strukture cjelokupnoga društvenog tijela“ ali „određenu različitim nivoima i raznim instancama društvene formacije koju ona pokreće“ Althusser naziva „nadodređenom u svom principu“ (Althusser 1971b, 97). Dakle, „nadodređenost znači takvu određenost protuslovlja koja se odigrava uvijek drugdje nego li protuslovlje samo“ (Mišćević 1975, 29). To jest, nadodređenost uvijek pretpostavlja postojanje *drugog mjesta* koje nadodređuje, „određuje s druge scene“, čineći time svaku proturječnost nužno kompleksnom i u altuzerovskom antihegelijanskom tonu upućuje na odbijanje jednostavne negacije i *negacije negacije* zamjenjujući ih „složenim, stupnjevitim procesom u kome interveniraju mehanizmi metafore i metonimije, mehanizmi koji preoblikuju i premještaju konflikt na svakoj od specifičnih razina njegova pojavljivanja“ (Mišćević 1975, 29).

Za Laclaua i Mouffe odnos između nadodređenosti i determinacije ekonomijom u posljednjoj je instanci problematičan: „Ako je ekonomija objekt koji determinira svaki tip društva u posljednjoj instanci, to znači da, s obzirom na tu instancu, mi smo suočeni s jednostavnom determinacijom a ne nadodređenošću. Ako društvo ima posljednju instancu koja determinira njezine zakone kretanja, tada odnos između nadodređenih instanci i posljednje instance moraju biti mišljeni u terminima jednostavne, jednosmjerne determinacije potonjom“ (Laclau i Mouffe 2001, 99). Dakle, ako princip nadodređenosti izvedemo do kraja, smatraju Laclau i Mouffe, tada više ne možemo zadržati mogućnost determinacije ekonomijom u posljednjoj instanci. I tek je odbacivanjem potonje moguće otvoriti prostor za preorijentaciju s logike reprezentacije, koja politiku promatra kao reprezentaciju interesa predeterminiranih subjekata čija je (klasna) jezgra određena posljednjom instancom, na logiku artikulacije koja niječe samu mogućnost predeterminacije i umjesto toga poima politiku kao kontingenti proces čiji su ishod hegemonijski konstruirani subjektiviteti. Ili kako ističe Laclau – „kad su jednom identiteti zamišljeni kao složeno artikulirane kolektivne volje, vrlo malo dobivamo ako ih tretiramo putem jednostavnih oznaka kao što su klase, etničke skupine i tako dalje, koje su u najboljem slučaju nazivi za kratkoročne točke stabilizacije“ (Laclau 2007, 58).

Time se odbacuje redukcionistički model ideologije koji počiva na sljedećim principima: „svaki subjekt jest klasni subjekt; socijalne klase imaju vlastitu paradigmatiku ideologiju; svi ideološki elementi imaju nužno klasni karakter“ (Mouffe 1979, 189). Kako bi došlo do promjene hegemonijskog sustava, mora doći do stvaranja novog *pogleda na svijet* koji će poput ideološkog cementa držati na okupu socijalne grupe, formirane u kolektivne volje. Pritom ti *pogledi na svijet* nisu unaprijed dati, nego nastaju kao rezultat artikulirajuće prakse (odnosno konstantnog procesa političke deartikulacije-reartikulacije). Takva neredukcionistička koncepcija ideološkoga više ne dopušta da se ideološko polje svodi na antagonistički sukob zatvorenih, unaprijed determiniranih kolektivnih subjektiviteta (Mouffe 1979, 191–193).

1.2. SUBJEKT HEGEMONIJE I NEODLUČIVOST STRUKTURE

Pitanja koja se neizbježno nameću tiču se statusa desupstancijaliziranog subjekta u hegemonijskom polju. Koji je odnos subjekta i hegemonijske formacije? Postoji li subjekt izvan/onkraj ideološke interpelacije i kako subjekt proizlazi iz dislokacije strukture (nemogućnosti društva) i povratno na nju djeluje kroz mogućnost *odluke* unutar jezika/diskursa? Akvizicija Althusserova i Gramscijeva konceptualno-kategorijalnog aparata

(kombinirana s poststrukturalističko-dekonstrukcijskom gestom) omogućava Laclauu i Mouffe da zauzmu radikalno antiesencijalističku poziciju u kojoj se briše „objektivna nužnost“ između društveno-ekonomskih procesa i političko-ideologijskih identiteta, čime identiteti gube svoju „supstancijalnu“ osnovu koju su im pružale fiksirane klasne pozicije. Lišen „transcendentalnog“ jamstva, identitet se rastvara u kontingentnim procesima identifikacije koji se stalno i iznova moraju potvrđivati i konstruirati u hegemonijskom polju. Ideološki mehanizmi omogućuju političkim identitetima/subjektima nužnu gestu samoreprezentacije i diskurzivno izgrađeni privid konzistentnosti i totaliteta.⁸

Slijedeći Derridu i njegovo odbacivanje „metafizike prisutnosti“ (Derrida 1976) i *središta strukture koje samo nije podređeno principu strukturacije* (Derrida 2007), ali i reinterpreterajući lakanovsku „ontologiju manjka“ – Laclau i Mouffe iznose tezu da Društvo ne postoji, odnosno nemogućnost bez-ostatka-prošivenog-totaliteta rezultira tek nestalnim i kontingentnim formama Društva kroz političko-hegemonijsku stabilizaciju značenja i parcijalno fiksiranje igre razlika (Laclau i Mouffe 2001, 111–112). Društvo je tek „teren sedimentiranih formi moći koje su zamaglile tragove vlastite kontingencije“ (Laclau 2007, 103).⁹ Hegemonijska formacija potrebuje, ili ovisi, o ideološkom prošivanju koje daje privid stabilnosti i konzistentnosti označiteljskoj strukturi koja je uspostavljena kroz inauguraciju čvorišnih točaka.

Pritom je svaka diskurzivno-ideološka formacija konstituirana s obzirom na svoju izvanjskost, s obzirom na isključenoga Drugog koji je istodobno i prepreka i nužnost formiranju Poretka. Poredak isključuje (u istoj gesti i konstituira) radikalnu drugotnost na način da negira bilo kakav zajednički temelj koji bi Drugoga mogao uključiti u diferencijalni sistem Poretka te ga time (re)artikulira kao izvanjsku prijetnju *našemu načinu života* (vidi Torfing 1999, 120–121). Upravo promišljanjem granice oko koje se uspostavlja hegemonijski poredak, granice koja je uvijek kontingenta i efemerna, odnosno podložna političkoj reartikulaciji, Laclau i Mouffe

8 Chouliarakis i Fairclough, primjerice, smatraju kako inzistiranje na logici kontingencije kao principu „funkcioniranja“ hegemonijskog polja ignorira mogućnost da je sama kontingencija već strukturno ograničena odnosno preduvjetovana strukturom (vidi Chouliarakis i Fairclough 1999, 126).

9 Tvrdnja da „društvo ne postoji“ odmah povlači za sobom nekoliko pitanja: za kakvo se društvo boriti, ako nam kategorija društvenog uvijek izmiče? Vodi li nas to u politički nihilizam, odnosno relativizam, gdje je svaka društvena formacija dobra kao i bilo koja druga, s obzirom na to da je krajnji obzor društvenoga konstitutivno nemoguć? Laclau ovako pokušava odgovoriti na slične kritike: „Kazati da je krajnja punina nedostižna, nikako ne znači zagovarati bilo koje stajalište fatalizma ili rezignacije; to znači reći ljudima: ono za što se vi borite je sve što postoji, vaša aktualna borba nije ograničena nikakvom prethodnom nužnošću“ (Laclau u Butler et al 2007, 196).

dolaze do svog koncepta antagonizma. „Antagonizam konstituira limit svake objektivnosti“, traumatičnu jezgru oko koje se nastoji uspostaviti nemogući objekt – Društvo (Laclau i Mouffe 2001, 123). Kao „negativnost koja ne može biti dijalektizirana“ (Laclau 1999, 18) antagonizam „osuđuje“ sve kolektivne identitete na formiranje kroz „relaciju mi/oni“ (Mouffe 2000, 13). To podrazumijeva konstitutivni rascjep svakog identiteta „između sadržaja koji pruža okvir identifikacije i funkcije identifikacije kao takve – s time da je potonja neovisna od bilo kakvog sadržaja i povezana s njime jedino kroz kontingenciju“ (Laclau i Zac 1994, 35).

Kako bi se diskurzivni lanac diferencijalnosti uspostavio kao (nemogući) označiteljski totalitet, potrebno je proizvesti *prazni označitelj* koji će stajati kao *referentna točka* u procesu formiranja lanca ekvivalencije. (Laclau pritom razlikuje praznog i plutajućeg označitelja, pri čemu je potonji zapravo uvijek već prošiven prvim kako bi uopće mogao „pronaći“ svoje mjesto u označiteljskoj strukturi.) Prazni označitelj jest označitelj onkraj/iznad sustava razlika koje predstavlja/ujedinjuje, jer „urušavanje“ diferencijalnog mnoštva (identiteta) u lanac ekvivalencija potrebuje označitelj koji stoji za samu odsutnu puninu društva i nedovršenost svake strukture (Laclau 2007, 42). Lanac ekvivalencija formira se negiranjem intradiskurzivnih razlika te konstituiranjem granice označiteljskog totaliteta kao takvog i održava se upućivanjem na neku konstitutivnu izvanjskost. Prazni označitelj ne pojavljuje se „niotkuda“, nego nastaje iz neke transcendirajuće partikularnosti koja se ispražnjuje od vlastitoga partikularnog sadržaja postajući platformom za upisivanje zahtjeva ostalih društvenih skupina/identiteta i proširivanja zajedničkog nazivnika *negativnosti* između diferencijalnih pozicija.¹⁰

Dakle, konstruiranjem lanca ekvivalencija i inauguriranjem praznog označitelja, u političko se polje uvodi dimenzija univerzalnosti. „Univerzalnost [...] ne može postojati *a priori* i neovisno o sustavu ekvivalencija iz kojeg nastaje“ (Torfing 1999, 175) te može biti označena samo praznim označiteljem. Prema Laclau i Mouffe, opreka između partikularizma i univerzalnosti mora biti iznova promišljena u smislu da u hegemonijskom polju nije više moguće zadržati jasnu crtu razgraničenja između tih dviju pozicija. Svaki partikularizam teži transcendiranju vlastite partikularnosti kako bi zašio konstitutivni manjak koji ga presijeca, a posljedica čega je mogućnost pojavljivanja univerzalnoga koje je kao takvo nespojivo s parti-

10 Da bi se uspostavio i održao lanac ekvivalencije između demokratskih blokova, potrebna je, kako tvrde Laclau i Mouffe, konstrukcija „novog općeg načina mišljenja“ (Laclau i Mouffe 200, 183). Za Žižeka to predstavlja utopijsku liniju mišljenja koja pretpostavlja da je moguće odstraniti „esencijalizam“ iz političke borbe i navesti uključene strane da prihvate „radikalnu kontingenciju“ kao princip političko-društvenog polja i njihovih vlastitih identiteta (Žižek 2009, 324).

kularnim, ali ne može postojati odvojeno od njega (Laclau 2007, 34–35). Univerzalno kao prazno mjesto funkcionira kao „ispražnjenost koja se može ispuniti samo pojedinačnim, ali koje, putem same svoje praznine, proizvodi niz ključnih učinaka u strukturiranju i destrukturiranju društvenih odnosa“ (Laclau u Butler et al 2007, 62). Stoga je univerzalno uvijek „kontaminirano univerzalno“ i nikada do kraja prošiveno. Time je prostor hegemonijske logike strukturiran „složenom dijalektikom“ u kojem nijedna od dviju pozicija nikada ne ostaje netaknutom. Također, „ukoliko ta složena dijalektika između ontičkog sadržaja i ontološke dimenzije, strukturira samu društvenu stvarnost, ona također strukturira identitet društvenih posrednika“ (Laclau u Butler et al 2007, 62). Ako se, dakle, „ideologija pojavljuje uvijek kada partikularni sadržaj prikazuje sebe kao nešto više od samoga sebe“ (Laclau 1997, 303), onda je univerzalno uvijek već ideološka konstrukcija, no takva konstrukcija koja je istodobno nemoguća i nužna za društveno-političko bivstvovanje.

Krenimo sada na pitanje subjekta. Dvije su faze, da tako kažemo, s obzirom na tretiranje subjekta u postmarksističkom zdanju Laclaua i Mouffe – 1) pretežno altuzerovsko poimanje u knjizi *Hegemony and Socialist Strategy*; te 2) pomak prema lakanovskom subjektu manjka¹¹ u kasnijim radovima Ernesta Laclaua. U knjizi *Hegemony and Socialist Strategy* (a što je među prvima naglasio Žižek u tekstu *Beyond Discourse-Analysis*) problematiziranje subjekta ostaje u okvirima altuzerovske paradigme (ili jedne „tipično“ poststrukturalističke pozicije), odnosno subjekt je reduciran na subjektne pozicije koje ga nadodređuju i decentriraju. Subjekt se pojavljuje kao neuspjeh strukture, odnosno kao točka njezine imanentne dislokacije i nemogućnosti totalizacije te je kao takav osuđen na vječitu igru identifikacije – „konstruiran kroz jezik, kao parcijalna i metaforička inkorporacija u simbolički poredak“ (Laclau i Mouffe 2001, 126). U tom smislu, hegemonijski subjekt ostaje konstitutivno rascijepljen i decentriran između nadodređenih pozicija i praznog mjesta univerzalnosti kroz koje upisuje svoju partikularnost (istodobno je i transformirajući) u kontekst širih političkih previranja (Torfing 1999, 177).

U knjizi *Emancipation(s)* (2007), ali još više u tekstu *Deconstruction, Pragmatism, Hegemony* (2005 [1996]), Laclau reartikulira status subjekta s obzirom na odnos između subjektivnih pozicija i hegemonijske formacije,

11 Kao što tvrdi Žižek, „Lacanovo je polazište da simbolička reprezentacija uvijek distroзира subjekt, da uvijek predstavlja premještanje, neuspjeh – da subjekt ne može pronaći označitelj koji bi bio ‘njegov’, da uvijek govori ili previše ili premalo: ukratko, nešto drugo od onoga što je želio ili namjeravao reći. [...] neuspjeh reprezentacije je njegov pozitivni uvjet. Subjekt se pokušava artikulirati u označujućem procesu; reprezentacija ne uspijeva; umjesto ispunjenosti imamo manjak, a taj manjak otvoren neuspjehom je subjekt označitelja“ (Žižek 2002, 236).

odnosno „prihvaća“ lakanovsko-žičekovsku distinkciju između subjekta i procesa subjektivacije. Druga smrt subjekta, *smrt smrti subjekta*, ističe Laclau, znači „ponovno iskršavanje subjekta kao posljedice vlastite smrti“. Neuspjeh da se konstituiraju kao do-kraja-prošivena cjelina, vraća nas natrag subjektu čiji je preduvjet pojavljivanja upravo nemogućnost da se premosti jaz subjektivnosti (Laclau 2007, 21). Partikularni sadržaji koji se kroz simboličke mandate i ideološku interpelaciju upisuju u „subjekta“ tek su parcijalan i na neuspjeh osuđen pokušaj da se ispuni konstitutivni manjak, *manjak koji jest subjekt*. Pritom nema „logičke ili nužne tranzicije od praznog mjesta subjektivnosti prema određenom partikularnom sadržaju“ kojim je ono hegemonizirano – veza između interpelacije i mjesta koje prethodi interpelacijskoj gesti posljedica je neke historijski specifične, i uvijek već kontingente hegemonijske operacije (Laclau 1999, 13).

Kako bi naglasio dimenziju subjekta koji „ustraje“ unatoč ideološkim mehanizmima interpelacije, Laclau uvodi koncept *odluke*. Slijedeći Derridu i Kierkegarda, odluku definira kao trenutak ludila koji se, izmičući strukturalnoj determinaciji, utemeljuje u vlastitoj singularnosti (Laclau 2005, 55). To znači da trenutak odluke nema predviđeno mjesto unutar okvira dominantne hegemonijsko-ideološke formacije, nego se pojavljuje kao točka kontingencije naspram ustanovljene strukturne objektivnosti. Upravo zbog konstitutivne dislokacije svake strukture i nemogućnosti da se ideološki konstruirani totalitet u potpunosti naturalizira i „objektivizira“, moguća je pojava subjekta koji kao takav pripada dimenziji odluke (Laclau 2005, 57). *Odlukovni* je subjekt rascijepljen drukčije nego altuzerovsko-poststrukuralistički koji je opstojao tek u različitim modusima ideološko-diskurzivne decentralizacije i fragmentacije – u ovom slučaju proces subjektivacije/interpelacije jest pokušaj da se ispuni „ontološka“ praznina subjekta kao takvog.¹²

1.3. INTRAIDEOLOGIČNOST KRITIKE IDEOLOGIJA

Vratimo se na trenutak na opasku o mogućnosti utemeljenja razlike između teorije i kritike ideologije (slijedeći Althussera i moment *podvostručene refleksivnosti* Adorna i Horkheimera). Ako je ideologija konstitutivna društvenoj „zbilji“ i ako je svaka hegemonijska operacija izvedena iz

12 Iz fukoovske bi se perspektive kontingentnom polju proliferacije subjektiviteta mogao uputiti i sljedeći prigovor – čini se da se i Laclau i Mouffe izbjegavaju pozabaviti pitanjem nerazmjernosti odnosa između diskursa ugnjetavača i diskursa ugnjetavanoga, odnosno do koje je mjere samo polje hegemonijske artikulacije determinirano dominantnim diskursom koji proizvodi otpor nužan vlastitom samoodržanju. Do koje su mjere ti „novi oblici“ političkih subjektiviteta tek inherentna transgresija sustava, njegov oblik distance spram samoga sebe?

neke intraideološke pozicije, čak i ako je sama „znanost“ hegemonijska¹³, kako je moguće utemeljiti *teoriju ideologije*? Kako je moguća podvostručena refleksivnost ako je svaki pokušaj refleksivnosti uvijek već uhvaćen „unutar“ koordinata onoga o čemu *reflektira*? Ili da stavimo pitanje u kontekst postmarksizma: kako je moguće misliti ideologiju kao analitičko-kritičku kategoriju ako odbacimo koncept „lažne svijesti“? Ima li smisla govoriti o kritici ideologije ako smo uvijek već zahvaćeni njezinom logikom i ne postoji mogućnost zauzimanja neke metadiskurzivne pozicije? Prema Laclauu, dva pristupa ideologiji iz marksističke paradigme (odnosno „unutar“ marksizma Druge i Treće internacionale) – 1) ideologija kao jedna od razina nadgradnje u društvenoj topografiji i 2) ideologija kao lažna svijest – više nisu valjana (Laclau 1990, 89–90). Ni društvo više ne može biti poimano kao totalitet koji je sposoban za gestu transparentne samoreprezentacije, niti se može baratati konceptom racionalnoga autonomnog subjekta koji je potencijalno u mogućnosti zaobići, prozreti „lažnu svijest“, i neposredno spoznati objektivne uvjete vlastite egzistencije.

Odbacivanje dihotomije ideološko – objektivno (iluzija – realnost) ipak ne znači i odbacivanje koncepta pogrešne reprezentacije, krivog prepoznavanja – „tvrdnja da je *identitet i homogenost socijalnog agenta iluzija* ne može biti formulirana bez uvođenja kategorije pogrešne reprezentacije“ (Laclau 1990, 92). Time kritika ideologije dobiva novo značenje: ona više nije usmjerena na neku pozitivnu esenciju društvenoga koje ostaje skriveno iza ideološkog zaslona, i odbacivanjem ideološke „iluzije“ objektivna istina odjednom iskrsava pred analitičarom. Kritika ideologije koja proizlazi iz teorije hegemonije Laclaua i Mouffe smjera na raskrinkavanje „naturalizacije političkog“ i „esencijalizacije društvenoga“, ali ne zato da bi razotkrila neku zatrtu pozitivnost, nego da bi *prepoznala* ideologiju kao *neprepoznavanje* nemogućnosti totalnog prošivanja i diskurzivnih formacija koje podržavaju iluziju fiksiranosti i konačnosti. Ideološko bi u tom smislu bilo, kako navodi Laclau, „volja za totalizacijom u svakom diskursu koji smjera totalnosti. [...] A kako je društveno nemoguće bez određene fiksacije značenja, bez diskurzivnog zatvaranja, ideološko mora biti poimano kao konstitutivno društvenome“ (Laclau 1990, 92). Odbijajući postojanje metalingvističkog mjesta s kojeg bi kritika ideologije zaobišla diskurzivnu medijaciju, za Laclaua i Mouffe svaka kritike ideologije uvijek je već intraideološka (Laclau 1997, 299). Odnosno, ako „nemamo pristupa objektivnoj

13 Reinterpretirajući kuhnovsku poziciju kroz teoriju hegemonije, Laclau kaže kako „ne postoji nešto takvo kao što je miroljubiva i jednosmjerna akumulacija znanja. Riječ je o sukobu paradigmi, i one koje opstanu ne uspijevaju zbog toga što su svoj slučaj predstavile na apodiktičan način, već zato što su uvjerljivije redefinirale čitavo polje. Kako je napredak znanja ‘hegemoničan’, polemička dimenzija ne može u potpunosti biti odustna iz diskursa znanstvene zajednice“ (Laclau 1999, 3).

realnosti osim kroz njezinu konstrukciju kao diskurzivne forme unutar manje ili više ideološkog sustava reprezentacija“ (Torfing 1999, 113), onda je neizvjesno utemeljiti sigurno i čvrsto tlo *teorije ideologije*.

Laclau ovako interpretira tu nemogućnost: „To ne znači, naravno, da je kritika ideologije nemoguća – ono što je nemoguće je *kritika ideologije kao takve*; sve kritike će nužno biti intraideološke“ (Laclau 1997, 299). Odnosno, svaki pokušaj kritike *kritike ideologije* neizbježno vodi u neki novi pozitivizam ili objektivizam. S druge strane, reartikulacija statusa subjekta u kasnijim radovima i uvođenje koncepta *odluke* ne dovodi do toga da Laclau promišlja mogućnost potpune suspenzije hegemonijsko-ideološkog okvira koji generira koordinate društvenog bivstovanja (za razliku od Žižekova koncepta čina). „Kako je odluka uvijek izvršena u određenom kontekstu, ono što je odlučivo nije *u potpunosti* slobodno: ono što se smatra odlukom, uvijek će imati kao granicu strukturu, koja je u osnovi, tek parcijalno destrukuirana. Ludost odluke je, ako baš hoćete, a kao i svaka ludost, regulirana“ (Laclau 2005, 60). Dakle, odluka je ipak usidrena u kontekst u kojem je donesena, i ne znači potpuno i bezuvjetno rušenje simboličkog poretka, nego je kao takva izraz kontingente logike hegemonijskog polja.

2. STVARNOST JE UVIJEK VEĆ IDEOLOŠKA, ALI... : SLAVOJ ŽIŽEK

Žižekovoj perspektivi prići ću – nakon kraćeg izlaganja osnovnih odrednica njegove teorije/kritike ideologije – upravo naglašavajući razlikovni moment njegove perspektive s obzirom na onu Laclaua i Mouffe. Ako je čin, kako ga Žižek artikulira, nemisliv unutar teorije hegemonije, njegove implikacije po relaciju ideologija – neideologija udaljuju ga od postmarxističke i poststrukturalističke pozicije.

2.1. UŽITAK, FANTAZMA, SUBLIMNI OBJEKT

Nećemo pogriješiti ako ustvrdimo da je knjizi *Sublimni objekt ideologije* – kao temeljnom tekstu Žižekove rane faze – glavna kritička „meta“ bio upravo Althusser i njegov pokušaj lakanovske aproprijacije marksističkog koncepta ideologije.¹⁴ Za Žižeka taj „pokušaj“ ostaje u okvirima ranog Lacana i *stadija zrcala* (vidi Lacan 1983) u kojem se naglašava suodnos između Imaginarnog i Simboličkog u procesu formiranja ličnosti, dok se aspekt Realnog ostavlja po

¹⁴ S druge strane, u prvom izdanju *Sublimnog objekta ideologije* Žižek jasno ističe kako svoju teoriju gradi na *Hegemoniji i socijalističkoj strategiji* Laclaua i Chantal Mouffe i njihovom pokušaju da se „konceptualni aparat lakanovske psihoanalize upotrijebi kao sredstvo u analizi ideologije“ (Žižek 2002, 7).

strani¹⁵. Žižekov prigovor je da veza između interpelacije i ideoloških državnih aparata nije promišljena kako treba; pitanje *internalizacije* ideološkog sadržaja koji djeluje u procesu subjektivacije ostaje nejasno formulirano, a efekt prepoznavanja u ideološkom pozivu nije dovoljan da bi odgovorio na pitanje tog odnosa. Ono što ostaje ispušteno jest da sam čin prepoznavanja stvara sadržaj u kojem se netko prepoznaje, njegova dimenzija je mnogo više performativna nego „supstancijalna“. Žižek tvrdi da Althusser ne uočava fantazmatsku investiciju koju subjekt prima preko simboličkog mandata od velikoga Drugog, a koja je „prepoznata“ upravo kao odgovor na konstitutivni manjak samog subjekta (Žižek 1993, 73–74). Drugim riječima „proces interpelacije-subjektivacije upravo je pokušaj da se pobjegne, izmakne toj traumatičnoj jezgri putem identifikacije: preuzimajući neki simbolički mandat, prepoznajući sebe u interpelaciji, subjekt izbjegava dimenziju Stvari“ (Žižek 2002, 243). Stoga proces ideološke geste interpelacije mora biti dopunjen instancom *dezidentifikacije*: nije riječ samo o tome da nam određeni ideološki državni aparat (primjerice Škola ili Crkva) nudi neki simbolički mandat koji ograničava naš „emancipatorski potencijal“, nego nam nudi lažni razmak od tog mandata (Žižek u Butler et al 2007, 105). I taj „lažni razmak“ jest ideološki prostor *par excellence*.

Nasuprot Althusseru, Žižek uvodi niz drugih Lacanovih pojmova koji su po njemu presudni za svojevršno post-poststrukturalističko¹⁶ problematiziranje ideologije: fantazma, užitak, *jouissance*, *objet petit a*, *point de capiton*. Istodobno, smatra kako postmarksistički antiesencijalizam nije adekvatno konceptualno opremljen kako bi objasnio operaciju prošivanja ideologijskog polja. Diskurzivni mehanizmi organizacije označiteljske mreže moraju stoga biti dopunjeni kategorijom užitka koja predstavlja

15 Lacan „rastvara“ stvarnost u tri ontološka registra: Simboličko, Imaginarno i Realno. Simboličko kao „esencijalno lingvistička dimenzija“ u kojoj „elementi nemaju vlastitu pozitivnu egzistenciju, nego su konstituirani na temelju interakcije svojih razlika“, također je i „dimenzija radikalne drugotnosti“ koju Lacan naziva veliki Drugi (Evans 2006, 203). Za Žižeka, simbolički poredak nije ni subjektivan ni objektivni, nego poredak intersubjektiviteta vođen logikom označitelja (Žižek 2006, 70). Odnosno, simboličko je „anonimna shema koja posreduje svaku intersubjektivnu komunikaciju i izaziva ireducibilno ‘otuđenje’ kao cijenu za ulaženje u svoj krug“ (Žižek 2006, 276). Imaginarno se, pak, „odnosi na sliku“, ali istodobno i na iluziju. Lacan vidi imaginarno kao konstitutivni trenutak u formiranju ega u stadiju zrcala; djetetov ego nastaje u poistovjećivanju sa zrcalnom slikom. To je „poredak površinske pojavnosti, odnosno obmanjujućih, opazivih fenomena ispod kojih se krije neprijemljena struktura...“ (Evans 2006, 84). Realno je pak ono što se opire simbolizaciji. Točka nemogućnosti, izvorna trauma oko koje je „organiziran“ simbolički univerzum. „Realno u sebi nije apsolutno ništa, samo praznina, šupljina u simboličkoj strukturi koja markira neku središnju nemogućnost“ (Žižek 2002, 233).

16 Kad kažem „post-poststrukturalističko“ nije mi cilj razbacivati se svakojakim post-izmima već samo skrenuti pozornost da Žižekova namjera jest udaljiti Lacana od poststrukturalističkog naslijeđa iščitavajući ga kao „najradikalniju suvremenu verziju prosvjetiteljstva“ (Žižek 2002, 21).

instancu koja se pojavljuje kao vezivni moment razlika u ideološkom polju. Potrebno je, prema Žižeku, odbaciti čisto poststrukturalističku apropijaciju Lacana kao „filozofa jezika“ koji je isticao cijenu koju subjekt mora platiti za ulazak u simbolički poredak – cijelu lažnu poeziju o 'kastaciji', o nekakvom praiskonskom žrtvovanju i odricanju, o užitku [*jouissance*] kao nemogućem. [...] Takvome pristupu moramo suprotstaviti njegovo naličje preko kojeg standardno čitanje šutke prelazi: *problem s užitkom nije taj da ga je nemoguće postići, da neprestano izmiče našem dosezanju, nego taj da ga se nikako ne možemo riješiti*, da nas njegova sjenka zauvijek prati. Tu leži poanta Lacanova pojma viška užitka: upravo samo odustajanje od *jouissance* dovodi do ostatka/viška *jouissance*“ (Žižek 2007, 102).

Tri su ideološka čitanja koja detektira Žižek u *Sublimnom objektu ideologije*. Prvo, ili nultu, jest ono „tradicionalno“ marksističko koje smjera raskrinkavanju iskrivljenih uvjeta egzistencije i cilja na kratki spoj između proklamirane univerzalnosti i podrivajućeg partikulariteta. Drugi je diskurzivna analiza stvarnosti-kao-teksta koja razgrađuje ideološko polje na način prepoznavanja čvorišnih točaka koje (privremeno) fiksiraju igru razlika i stabiliziraju označiteljsku mrežu. Treći način je pak onaj kojim se Žižek udaljava od poststrukturalističke diskurzivne tehnike – „izdvajanje jezgre užitka“ kako bi se pokazao način na koji ideologija „implicira, manipulira, proizvodi predideologijsko uživanje strukturirano u fantazmu“ (Žižek 2002, 173). Taj „predideologijski užitak“, ili *jouissance*, nije neki zaostatak preddiskurzivne stvarnosti koji čeka na svoje prošivanje, nego sama jezgra ideologijsko-diskurzivnog stroja.¹⁷

Pritom treba, kao što je već dobro poznato, razlikovati između užitka koji smo sposobni proizvesti kroz svakodnevne prakse i rituale kao rezultat zadovoljena potreba, i *jouissance* kao praužitka, izgubljene jezgre užitka oko čijeg je povratka strukturiran naš žudeći univerzum.¹⁸ Način na koji

17 Jedno od ključnih mjesta *Sublimnog objekta ideologije* jest i Žižekova tvrdnja (koju gradi na premisi Petera Sloterdijka) da je dominantna forma ideologije postmodernog društva cinizam, to jest odmak od službenog vjerovanja ideologije; već je uključen u samu ideologiju. „Cinički subjekt posve je svjestan distance između ideološke krinke i društvene realnosti, ali ipak ustroje u toj krinki“ (Žižek 2002, 50). Marksistički kratki spoj između proklamirane univerzalnosti i podrivajuće partikularnosti tako više ne djeluje na ideološkog subjekta, što navodi Žižeka da zaključi kako se mjesto ideološke iluzije ne nalazi u znanju nego u djelovanju; cinička svijest može odbacivati ideologiju u svojoj svakodnevnoj retorici, ali ipak održavati njezinu sintaksu u činjenju. Žižek kaže da ono što cinici previdaju „nije realnost nego iluzija koja gradi njihovu realnost, njihovu stvarnu društvenu djelatnost. Oni vrlo dobro znaju kakve stvari doista jesu, ali i dalje djeluju kao da to ne znaju. Iluzija je tako dvostruka: sastoji se od previđanja iluzije koja strukturira naš realan, stvarni odnos prema realnosti“ (Žižek 2002, 54).

18 Subjektov „ulazak“ (ili „pad“) u jezik uključuje neizbježan gubitak. Za Lacana se taj gubitak događa u procesu tranzicije između Imaginarnog i Simboličkog kao posljedica simboličke kastacije i označava preduvjet subjektove integracije u domenu (očinskog) Zakona (vidi Evans 1996, 23).

žudimo strukturiran je fantazmom koja je „konstitutivna stvarnosti kao takvoj“ i predstavlja „okvir koji nam jamči ontološku konzistentnost stvarnosti“ (Žižek 2012, 177). Ono što nam se pojavljuje kao realnost uvijek je već inherentno fantazmatsko u smislu u kojoj nam omogućava da se suočimo s izvornom traumom/gubitkom, onime što Lacan naziva Realnim. Fantazma je uvijek „samo ekran koji prikriva nešto posve primarno, determinirajuće, u funkciji ponavljanja“ (Lacan 1986, 66). Fantazma se, prema Žižeku, pojavljuje kao odgovor na pitanje *Che Vuoi?*, što Drugi želi od mene, „konstruirajući zaslono koji prikriva rascjep, bezdan želje Drugoga,“ ali koji istodobno „koordinira našu želju,“ uspostavljajući okvir unutar kojega *želimo željeti*, i učimo kako željeti (Žižek 2002, 164). Cijela simbolička zajednica *intersubjektivirana* je prema toj nemogućoj instanci i različiti načini odnošenja spram te nepredstavlivosti čine ono što zovemo *našim načinom života* (Žižek 1993, 201).

Treba primijetiti da fantazma ne distorzira stvarnost u smislu da iza nje, ili onkraj nje, postoji neka realna realnost. „Što fantazma prikriva [...] nije neka pogrešno reprezentirana stvarnost [...], već mnogo više uznemirujuća činjenica da nema agenta zavjere koji vuče konce iz pozadine“ (Glynos 2001, 202). Odnosno, veliki Drugi¹⁹ je i sam rascijepljen imanentnom nekonzistentnošću i upravo zbog toga ideološko-fantazmatska konstrukcija jest konstitutivna društveno-političkoj zbilji. Stoga, kako to Žižek naglašava, treba odbaciti „reprezentacionalističku“ koncepciju ideologije prema kojoj ideologija jest *modus odnošenja spram neke političko-društvene zbilje koju distorzira* (Žižek 1994, 7).

Svaka ideološka konstrukcija prilikom upletanja Gospodara-označitelja²⁰ istodobno ovisi i o gesti potiskivanja (na najfundamentalnijoj razini

19 Koncept velikoga Drugog, kao što smo prethodno vidjeli, izveden je iz Lacanovog poimanja Simboličkoga. Treba uočiti da je moment vjerovanja (kao i pojam subjekta za koji se pretpostavlja da vjeruje) krucijalan za razumijevanje velikoga Drugog, ali i za problematizaciju ideološke permutacije simboličkog polja. Kako naglašava Žižek, „usprkos svojoj utemeljujućoj moći, Veliki Drugi [...] postoji samo ako se subjekti ponašaju kao da on postoji. Njegov status sličan je ideološkom statusu nekog ideološkog ideala poput Komunizma ili Nacije: on je supstancija pojedinaca koji sebe prepoznaju u njemu [...] referentna točka koja predstavlja krajnji horizont smisla“ (Žižek 2012a, 20–21). Treba istaknuti da nije toliko važno da mi sami vjerujemo, dovoljno je da drugi vjeruje i ponašamo se u skladu s time. Stoga ideologija, ako izvedemo tu premisu do kraja, može funkcionirati čak i ako nitko u nju ne vjeruje. U tom slučaju vjerovanje je pitanje transfera: ja vjerujem da drugi vjeruje i zato se ponašam tako da su moje akcije u skladu s tim „očekivanim“ statusom vjerovanja drugoga. To je poanta onoga što Žižek spominje kao subjekt za kojeg se pretpostavlja da vjeruje (Žižek 2002, 249).

20 Gospodar-označitelj jest onaj označitelj u operaciji prošivanja na koji upućuje prošivni bod [point de capiton] prilikom interpelativne geste (Žižek 2002, 143). S obzirom na poziciju Laclaua i Mouffe, gospodar-označitelj ekvivalentan je statusu praznog označitelja u funkciji fiksacije političko-ideološke igre razlika.

potisnuta je temeljna nemogućnost totaliteta kao takvog koji ideološkom operacijom ima biti uspostavljen), a to potiskivanje proizvodi žudnju „strukturiranu oko vječite potrage za izgubljenim/nemogućim *jouissance*“ (Stavrakakis 1999, 42). Kao podrška obećanju povratka/uspostavljanja izgubljene harmonije pojavljuje se sublimni objekt (ideologije) odnosno lakanovski *objet petit a*. Lacan u *Seminaru XI* govori o *povlaštenom predmetu*, „koji je iskrsnuo iz nekog primitivnog razdvajanja, iz neke automutilacije koju uvodi pristup realnome, čije je ime u našoj algebri predmet *a*“ (1986, 91). Taj objekt nije tek objekt želje, objekt za kojim žudimo – već objekt-uzrok-želje koji tražimo u Drugom, objekt koji ne smije biti konzumiran u potpunosti jer inače gubimo i želju samu (vidi Evans 1996, 128–129). U trenutku kad neki obični objekt biva uzdignut na razinu Stvari, prema njemu se više ne odnosimo kao prema tek *jednom od* objekata, on postaje obećanje (ili prepreka) izgubljenog jedinstva, potpora našim nastojanjima da poimamo zajednicu kao prošiveni totalitet. „Od milenarizma preko Komunističkog manifesta pa sve do ideologije Zelenih svako političko obećanje podržano je referencom na izgubljeno stanje harmonije, jedinstva i punine, referencom na presimboličko realno koje većina političkih projekata nastoji povratiti“ (Stavrakakis 1999, 52). Odnosno, sublimni objekt ideologije u istoj gesti „utjelovljuje manjak u Drugom i obećanje njegova ispunjenja“, „čudesnog susreta s izgubljenom *jouissance*“ (Stavrakakis 2007, 75). U sublimnom objektu doduše nema ničega sublimnoga, njegova sublimnost ne može se izvesti iz njegovih „prirodnih“ karakteristika, nego iz strukturnog mjesta koje zauzima, iz njegova jamstva povratka izgubljenog praužitka (Žižek 2002, 260–261). Kako navodi Žižek, sublimacija, koja se uvijek događa kroz ustoličenje Gospodara-označitelja, pruža nekom rudimentarnom objektu „nepoznate karakteristike koje se pojavljuju kao skriveno podrijetlo njegovih svojstava. Zamislite ime nacije kao Gospodara-označitelja. Ako upitamo nekog pripadnika te nacije, ‘Što znači biti Amerikanac/Rus/Britanac?’ odgovor nikada neće biti tek serija opazivih svojstava, nego uvijek nešto kao: ‘To je nešto misteriozno što nas čini Amerikancima/Rusima/Britancima [...] to je nešto što stranci ne mogu razumjeti – da bi to osjetili morate biti jedan od nas!’ Situacija da se taj misteriozni X pojavljuje dublje od jezika, onkraj lingvističkih artikulacija, jest posljedica samog ekscesa koji jezik ima nad svojim objektima“ (Žižek 2014, 123).

2.2. SUBJEKT „PROTIV“ SUBJEKTIVACIJE

U *Škakljivom subjektu* Žižek manifestno objavljuje gestu povratka kartezijskom *cogitu*. Tu gestu izvodi, kako tvrdi, u razilaženju s većinom lijeve akademske zajednice kojom kruži *bauk kartezijskog subjekta* (Žižek 2006, 1). Žižekovo ustrajanje na Lacanovoj aproprijaciji *descar-*

tesova poimanja subjekta najvećim je dijelom usmjereno protiv dekonstrukcijsko/postmodernističke paradigme u kojoj je subjekt neizbježno decentriran i desupstancijaliziran u igri razlika i oblikovan raznoraznim politikama identiteta.

Time se naglašava filozofijsko utemeljenje Lacanova subjekta, za razliku od čisto (post)strukturalističko lingvističkog otuđenja u mreži razlika i reduciranja na učinke *tekstualnih* mehanizama. Matijašević spominje kako je Lacanov subjekt manje modeliran prema strukturi jezičnog znaka, a puno više određen svojim filozofijskim podrijetlom – preuzimajući „strukturu kartezijanskog subjekta kao onog koji obuhvaća rascjep između mislećeg subjekta i procesa mišljenja što ga taj subjekt ne može posvojiti“ (Matijašević 2005, 21–23).²¹ Psihoanalitički subjekt koji počiva na kartezijanskim temeljima ipak ne znači povratak autonomnom racionalnom subjektu, nego suočavanje *cogita* s njegovom „potisnutom“ istinom, s praznim mjestom koje prethodi simboličkom stisku, nekom nepredstavljivom jezgrom na koju je cijela moderna filozofija ostala slijepa, a psihoanaliza upravo izvodi na vidjelo konstitutivni moment *ludila* filozofijskog subjektiviteta (Žižek u Žižek 1998, 2). Taj (ne)osvijesteni odnos spram ludila predstavlja utemeljujuću gestu kartezijanskog subjektiviteta, to jest „kartezijanski subjekt jest čudovište koje se pojavljuje upravo onog trenutka kada lišimo pojedinca bogatstva njegove ‘ljudske persone’“ (Žižek u Žižek 1998, 7).

Praznina subjekta jest praznina „samoodnosnog negativiteta“ (Žižek 2006, 226; 1990, 254).²² U odnosu prema procesu ideološke subjektivacije/interpelacije, subjekt „nije neka Idealistička pseudokartezijanska samoprihutnost, koja prethodi materijalnim interpelativnim praksama i aparatima, već sam rascjep u strukturi koji zamišljeno (krivo)prepoznavanje u interpelativnom Pozivu nastoji ispuniti“ (Žižek u Butler et al 2007, 121). Subjekt se pokušava *supstancijalizirati* preuzimajući različite simboličke uloge koje mu se tijekom života nude (i koje retroaktivno odabire), takoreći „izmišlja“ sebe (ili bolje reći biva „izmišljen“) konstruirajući zaslon vlastitog odnošenja spram svoje ispražnjene imanencije i ontološke neodlučivosti velikog Drugog. Pritom nijedan označitelj ne odgovora tom pothvatu, uvijek postoji višak ili manjak značenja koji subjekta suočavaju s konstitutivnom nemogućnošću subjektiviteta kao takvog. „Simbolička identifikacija (u konačnici, identifikacija s Označiteljem–Gospodarem koji predstavlja subjekta) kompenzira ‘nemogućnost’, strukturni neuspjeh subjektova traumatičnog

21 Za Descartesa je to rascjep između konkretnog Ja koje se pojavljuje kao „čista apstrakcija, kao ‘ja mislim uopće’, formalni akt svijesti“ i „stvari koja misli“, *res cogitans* (Kangrga 1957, 28).

22 Ono što prema Žižeku ostaje ispušteno iz poststrukturalističkog prijelaza od supstancijalnog prema diferencijalnom poimanju subjekta/identiteta jest upravo to da odsutnost „pozitivnih“ obilježja (identiteta) može i samo biti obilježje, i stoga možemo govoriti o „prisutnosti odsutnosti kao takve“ (Žižek 2012, 582).

odnosa spram objekta *a*: subjekt koji se identificira (s označiteljskom crtom), u sebi je uvijek već rascijepljen u svom odnosu spram *a*, te se identificira s označiteljem da bi riješio (ili barem prikrrio) mrtvouzicu radikalno dvoznačne privlačnosti/odbojnosti prema *a*“ (Žižek 2007, 60).

Iako je alijenacija, otuđenje u označiteljskoj mreži, konstitutivna za lakanovski subjekt, subjekt nije sveden samo i isključivo na Drugo mjesto, na ono što sam Ja za i kroz Drugoga, na začarani krug drugotnosti iz kojega je jedini izlaz psihotično rastvaranje simboličkog identiteta i skliznuće u besmisao/ludilo. Osim otuđenja u velikom Drugom, Žižek naglašava Lacanovo prepoznavanje mogućnosti otuđenja od velikog Drugog, moment razotuđenja, odvajanja, trenutak kad (rascijepljeni) subjekt ne shvaća samo to da je mu je zauvijek i nepovratno onemogućeno sjedinjenje s objektom, nego da je i sam veliki Drugi odvojen od objekta. „Taj manjak u Drugom daje subjektu prostora da diše, omogućuje mu da izbjegne potpuno otuđenje u označitelju, ali ne ispunjavanjem njegova manjka, nego dopuštajući mu da sebe, svoj vlastiti manjak identificira s manjkom u Drugom“ (Žižek 2002, 170). Time Althusserov proces ideološkog (ne)prepoznavanja mora biti obratan – ideologija pretvara subjekta u pojedinca u smislu da ulazak u prostor simboličkog uključuje „akt represije“ i „prisiljava“ na interakciju sa svijetom „posredstvom“ ega (Boucher 2004, 154).

Subjekt se, dakle, pojavljuje u „trenutku kada pojedinac gubi podršku u mreži tradicija“, u procjepu između simboličkog mandata i otvorenog prostora mogućnosti koji iskrsava pred njim prilikom razgradnje označiteljske mreže (Žižek 1993, 42). „Subjektivna destitucija“ znači odbacivanje potrebe za „simbolizacijom/interioriziranjem, interpretiranjem, za traženjem ‘dubljeg značenja’: mora se pomiriti s time da su traumatična suočavanja koja su odredila njegov životni put posve kontingentna i bez značenja, lišena svake ‘dublje poruke’“ (Žižek 2007, 103). U tom smislu, točka pojavljivanja subjekta koincidira sa Žižekovim konceptom čina /Događaja, odnosno subjekt pripada dimenziji događaja.

2.3. ČIN I „PROLAZAK KROZ FANTAZMU“

U najelementarnijem smislu, Žižek interpretira Događaj/čin kao („čudesnu“) intervenciju u koordinate simboličkog poretka koji ne samo da mijenjaju Situaciju, nego redefiniiraju i sama mjerila Situacije kao takve. Događaj restrukturira samo poimanje mogućeg i nemogućega historijskog trenutka. Ako je „svaka struktura moći neizbježno rascijepljena, nekonzistentna“ i ako se tu raspuklinu može „iskoristiti kao polugu za djelotvornu subverziju strukture moći“ (Žižek 2007, 4) – Događaj je „nešto što mijenja sam okvir koji određuje kako stvari funkcioniraju“ (Žižek 2006, 176), i „ne posjeduje nikakvo ontološko jamstvo: ne može ga se svesti na, ili deducirati,

izvesti iz (prethodne) Situacije; on iskrsava 'iz ničega'“ (Žižek 2006, 118). Trenutak „subjektivne destitucije“ na razini političko-ideološke zajednice jest trenutak koji omogućuje, odnosno koji jest „ontološka pukotina“ unutar koje se pojavljuje mogućnost autentičnog čina. Čin se ne može izvesti iz pozicije začaranog kruga decentriranosti i otuđenja u simboličkom, mora postojati mogućnost da subjekt raskine s diskurzivnim datostima političko-društvenog univerzuma koji ga je oblikovao. „Ono čemu Lacanov pojam 'čina' teži nije puko pomaknuće/ponovno označavanje simboličkih koordinata koje podjeljuju subjektu njegov ili njezin identitet, već radikalna preobrazba samoga univerzalnoga strukturirajućega 'načela' postojećega simboličkog poretka“ (Žižek u Butler et al 2007, 220). Čin ne intervenira samo u Situaciju, nego i u njezinu „temeljnu fantazmu“. Kao završni stadij psihoanalitičkog procesa, „prolazak kroz fantazmu“ jest prihvaćanje nekonzistentnosti vlastite subjektivnosti; ili, shvaćanje da nema „objektivne“ i nužne korelacije između subjekta i simboličkih mandata/identiteta koje preuzima tijekom života. „Čin 'prolaska kroz fantazmu' služi upravo tome da se rasprši ta obmana temeljne fantazme: prolazeći kroz fantazmu subjekt prihvaća prazninu svoga nepostojanja“ (Žižek 2006, 249).

Prema Žižeku, potrebno je napraviti distinkciju između autentičnog čina i pseudodogađaja. Razlika „obuhvaća način na koji se Događaj odnosi spram situacije čiju istinu artikulira“ (Žižek 2006, 120). Pseudodogađaj je, kako tvrdi Žižek, tek „spektakularni metež“ nakon kojeg sve ostaje isto; sve se mijenja, samo zato da se ništa ne bi promijenilo. Autentični je akt pak onaj koji „trenutačno suspendira velikog Drugog, ali je istodobno i 'nestajući posrednik' koji ga utemeljuje, dovodi do egzistencije“ (Žižek 2007, 170). Razliku između pseudodogađaja i autentičnog Događaja, Žižek u kunovskim terminima opisuje i kao razliku između „kopernikanske revolucije“ i „ptolomejskog“ ostajanja u okvirima „stare paradigme“.²³

Gradeći svoj koncept na Lacanovu pojmu činu i Badiouovu Događaju Istine, Žižek smatra kako za Badioua Događaj pripada dimenziji nebitka i suprotstavljen je nekom pozitivno utemeljenom ontološkom Poretku (kroz opreku Istina – Znanje). „Događaj se javlja *ex nihilo* [...] on prijanja upravo uz prazninu svake situacije, uz njenu inherentnu nekonzistentnost i/ili višak [...] Događaj je istina situacije koja čini vidljivim/čitljivim ono što je 'službena' situacija morala 'suzbijati'“ (Žižek 2006, 112). Subjekt Događaja konstituira se kroz gestu vjernosti Događaju, a singularnost Događaja čini Istinu njegove situacije dostupnom samo onima u nj uključanim. „Događaj je Istina po sebi za same njegove sudionike, a ne za izvanjske promatrače“

23 Pojam Čina ne znači nužno neku grozničavu aktivnost, on, naime, može biti i izraz onoga što Žižek naziva „entuzijastičnom rezignacijom“ (Boucher 2004, 162). Odnosno, u gesti nadilaženja dominantnog ciničnog okvira postpolitike katkad je najnasilnije ne učiniti ništa, odnosno povući se iz cirkularnog kretanja na koje nas prisiljava dominantna paradigma.

(2006, 121). Pritom je odnos između Događaja i subjekta kružan: „subjekt služi Događaju u svojoj vjernosti, ali sam je Događaj vidljiv kao takav jedino već angažiranom subjektu“ (2006, 126).

Ono što prema Žižeku „nedostaje“ Badiouovoj konceptualizaciji jest dimenzija nagona smrti, negativna dimenzija Događaja koja ne može nikada biti u potpunosti simbolizirana u koordinate nekoga novog pozitivnog Poretka. „Badioua zanima kako zadržati vjernost Događaju istine [...] kako jedinstvenu singularnost Događaja pretvoriti u konstitutivnu gestu trajnog simboličkog zdanja utemeljenog na vjernosti Događaju“ (Žižek 2006, 145). Nasuprot tomu, Žižek smatra kako treba inzistirati na negativnoj utemeljiteljskoj dimenziji koja nikada ne može biti u potpunosti imenovana i simbolizirana. Upravo je nagon smrti – za razliku od želje koja teži povratku u normalno stanje stvari – ono što održava jaz između imenovanja i geste autentičnog čina (Žižek 2006, 161).²⁴

Koji je pak odnos Događaja/čina i relacije ideologija – neideologija, odnosno koje su implikacije na Žižekovu teoriju/kritiku ideologije? Držim da će nas sljedeći pasus iz uvodnog poglavlja knjige *Mapping Ideology* uputiti u pravom smjeru: „lako je ideologija već na djelu u svemu što doživljavamo kao ‘stvarnost’, moramo unatoč tome zadržati tenziju koja održava kritiku ideologije na životu [...] ideologija nije sve; moguće je pretpostaviti mjesto koje nam omogućava da održimo distancu spram nje, ali to mjesto s kojeg smo u mogućnosti denuncirati ideologiju mora ostati prazno, ne smije biti okupirano nikakvom pozitivno determiniranom stvarnošću – onoga trenutka kada popustimo tom iskušenju, opet smo natrag u ideologiji“ (Žižek 1994, 17). To „pretpostavljeno mjesto“ izvan ideologije upravo je ‘prolazak kroz fantazmu’, ali ne u smislu deideologizacije, nego prihvatanja ideološke neizbježnosti kao konstituenta našeg „bića“. ²⁵ Ako su „iskustvo da ‘veliki Drugi ne postoji’ i ‘subjektivna destitucija’ strogo ekvivalentni (Žižek 2007, 168), onda mjesto neideologije postaje dostupnim onima koji sudjeluju u Događaju/činu.

Sada možemo i jasnije vidjeti ključne točke razilaženja između Laclaua i Mouffe s jedne, i Žižeka s druge strane. U teoriji hegemonije naglasak je više na simboličko-diskurzivnoj dimenziji događaja unutar hegemonijskog polja, nego na „dimenziji realnog“ koja se pojavljuje ni

24 Prema Pluthu, „postoji fundamentalna razlika između fantazme i čina, i ono što se događa tijekom čina nije tek jednostavno nastavak fantazmatske strukture“ (Pluth 2007, 132).

25 Na drugom mjestu Žižek to ovako artikulira: „[S]vaka interpretacija je parcijalna, ‘utjelovljena’ u interpretovoj ultimativno kontingentnoj subjektivnoj poziciji; ipak, daleko od toga da to blokira pristup univerzalnoj istini interpretiranog teksta, potpuno prihvaćanje ove kontingencije i potreba da se radi kroz nju jest jedini način da onaj koji interpretira zahvati univerzalnost sadržaja teksta“ (Žižek 2012, 359). U tome jest ključna razlika između Laclauove „kontaminirane univerzalnosti“ i Žižekovo(-hegelovske) „konkretno univerzalnosti“.

iz čega i u potpunosti suspendira velikog Drugog. Nije li poanta Laclaua i Mouffe da nekonzistentnost velikog Drugog znači upravo to da nije moguća potpuna suspenzija simboličkog, jer simboličko uvijek već jest konstituirano putem svoje nemogućnosti i manjka, u smislu da opstoji jedino u modusima artikulacije i deartikulacije, odnosno sedimentacije i reaktivacije političke mreže značenja? Ako Društvo ne postoji kao pozitivni „objektivni“ poredak, odnosno ako Društvo uvijek već jest svoj vlastiti modus nepostojanja, onda dominantna strukturna konstelacija može tek biti hegemonizirana simboličkom intervencijom u strukturne koordinate označiteljske mreže, ali bez mogućnosti da se u potpunosti napusti i suspendira mreža razlika iz koje nastaje (ruši se) Poredak. Žižek ovako artikulira to razilaženje s pozicijom Laclaua i Mouffe: „Ako, dakle, pojam hegemonije izražava elementarnu strukturu ideološke dominacije, jesmo li osuđeni na pomake unutar prostora hegemonija, ili je moguće ukinuti – barem privremeno – sam njezin mehanizam?“ (Žižek 2006, 164). Kroz čin (koji kao Čin uvijek već uključuje i prolazak kroz „temeljnu fantazmu“), Žižek pronalazi mogućnost ukinuća „hegemonijske logike“ kao strukturirajućeg principa cijeloga političko-društvenog polja. Time se preispituje crta razgraničenja između ideologije i neideologije – odnosno, zauzeti neideološku poziciju može se tek na ruševinama Simboličkog u trenutku „destitucije“ političko-društvenog „bića“. Ili, dosegnuti neideološko moguće je jedino kroz čisto negativnu gestu koja kao takva ne smije biti „umrljana“ nikakvim pozitivnom sadržajem – jer bi to značilo *povratak u ideologiju*. Stoga za Žižeka, teorija hegemonije Laclaua i Mouffe ostaje upetljana u simboličko-ideološki gordijski čvor koji ne može sama raspetljati, jer unutar tako koncipiranoga hegemonijskog polja nije moguće misliti ukinuće same logike hegemonije koja uvjetuje cjelokupno *polje*.

ZAKLJUČAK

Baveći se reafirmacijom analitičko-kritičke oštrice ideologije u ovom radu, krenuo sam od pretpostavke da je u trenutku „konceptualne krize“ bilo potrebno iznova pronaći teorijske temelje da se povrati kompromitirana operativnost. Postmarksistička (i poststrukturalistička) perspektiva Ernesta Laclaua i Chantal Mouffe dijelom je suglasna s time da je marksistički koncept ideologije – zasnovan na logici društvene topografije baze i nadgradnje te kategorije „lažne svijesti“ – nedostatan da bi se objasnile i analizirale društveno-političke tendencije historijskog trenutka na prijelazu stoljeća. Deficitarnost u problematiziranju procesa proizvodnje političkih subjektiviteta i epistemološka prepreka u pronalaženju neideološkog mjesta teoretiziranja o ideološkom, dva su ključna razloga za temeljito reartikuliranje marksističke paradigme.

Iako odbacuju opoziciju iluzija – realnost, postmarksistički dvojac ipak se ne odriče dimenzije pogrešnog prepoznavanja. Mogućnost kritike ideologije utemeljenja je kao negativna kategorija prepoznavanja *neprepoznavanja* nemogućnosti društvenog totaliteta i usmjerena deesencijalizaciji i denaturalizaciji ideoloških narativa. Pritom, ne postoji mogućnost da se zauzme neka ekstraideološka pozicija, nego je svaka kritika ideologije poduzeta s određenog mjesta unutar hegemonijskog polja, i kao takva uvijek već intraideološka. Prema Laclauu i Mouffe nemoguće je zaobići hegemonijsku logiku političkog djelovanja.

Žižek, s druge strane, od samog početka odbacuje dekonstrukcijsko-postmodernističko reduciranje procesa identifikacije na učinak diskurzivnih mehanizama i inzistira na razdvajanju između subjekta (kao praznog mjesta) i procesa subjektivacije/interpelacije. „Politizirajući“ Lacanove pojmove subjektivne destitucije i „prolaska kroz fantazmu“, te utemeljujući autentični čin koji se pojavljuje *ex nihilo* na pozadini ontološke nekonzistentnosti simboličkog poretka, Žižek pretpostavlja mogućnost radikalnog preslagivanja koordinata intersubjektiviteta i *izlaska iz ideologije* kako bi se ustanovio novi Poredak koji će održavati jaz između negativne utemeljujuće geste i uvijek već nedostatne „pozitivizacije“ Događaja. Žižekova teorija ideologije ostaje time rascijepljena vlastitom nemogućnošću – ako je i moguće misliti mogućnost neideološkog mišljenja/djelovanja, ostvarenje te mogućnosti uvijek ostaje nedostupno naknadnoj demestifikaciji pod okriljem simboličkoga.

LITERATURA

- Althusser, Louis. 1971a. *An Essays on Ideology*. London: Verso.
- Althusser, Louis. 1997b. *Za Marksa*. Beograd: Nolit.
- Bell, Daniel. 1960. *The End of Ideology*, Illinois: The Free Press of Glencoe.
- Boucher, Geoff. 2004. „The Antinomies of Slavoj Žižek.“ *Telos* 2004 (129): 151–172
- Butler, Judith, Ernesto Laclau i Slavoj Žižek. 2007. *Kontingencija, hegemonija, univerzalnost: suvremene rasprave na ljevici*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Chouliaraki, Lilie i Fairclough, Norman. 1999. *Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Derrida, Jacques. 1976. *O gramatologiji*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Derrida, Jacques. 2007. *Pisanje i razlika*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Eagleton, Terry. 1991. *Ideology, an Introduction*. London and New York: Verso.

- Evans, Dylan. 1996. *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. London and New York: Routledge.
- Ferry, Luc i Renault, Alain. 2011. „Francuski frojdizam (Lacan)“. *Studentski časopis za književnost, književnu i kulturnu teoriju k.*, Vol.10 No.10 Prosinac 2011.
- Fink, Bruce. 1995. *The Lacanian Subject. Between Language and Jissance*. Princeton: Princeton Univ. Press.
- Fukuyama, Francis. 1992. *The End of History and the Last Man*. London: Penguin Books.
- Geras, Norman. 1987. „Post-Marxism?“ *New Left Review*. 163 (May/June): 10–72.
- Geras, Norman. 1988. „Ex-Marxism Without Substance: Being A Real Reply to Laclau and Mouffe.“ *New Left Review*. 169 (May/June): 34–61.
- Glynos, Jason ”The grip of ideology: A Lacanian approach to the theory of ideology.“ *Journal of Political Ideologies* 6 (2), 2001: 191–214.
- Gramsci, Antonio. 1959. *Izabrana dela*. Beograd: Kultura.
- Gramsci, Antonio. 1980. *Filozofija istorije i politike: izbor iz dela; Pisma iz zatvora*. Beograd: Slovo ljubve.
- Gray, John. 2012. „Violent Visions of Slavoj Žižek“. *New York Review of Books*. July 12.
- Giddens, Anthony. 1994. *Beyond Left and Right: the Future od Radical Politics*. Stanford: Stanford University Press.
- Habermas, Jürgen. 1988. *Filozofski diskurs moderne: dvanaest predavanja*. Zagreb: Globus.
- Horkheimer, Max i Adorno Theodor. 1989. *Dijalektika prosvjetiteljstva: filozofijski fragmenti*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kangrga, Milan. 1982. *Filozofska hrestomatija: racionalistička filozofija*. Zagreb: Nakladni zavod MH.
- Kovačević, Braco. 1986. *Gramsci i marksizam (konceptija hegemonije Antonija Gramscija)*. Banja Luka: Glas.
- Kurelić, Zoran. 2013. „The Shepherd Borat?“ *Politička misao*, Vol. 50 No. 5: 204–216.
- Laclau, Ernesto i Zac, Lilian. 1994. „Minding the Gap: Subject of Politics.“ In ed. Laclau, Ernesto. *The Making of Political Identites*. London and New York: Verso.
- Laclau, Ernesto. 1997. „The Death and Resurrection of the Theory of Ideology.“ *Journal of Political Ideologies* 1 (3): 201–220
- Laclau, Ernesto. 1999. „Politics, Polemics and Academics: An Interview by Paul Bowman“ *Parallax* 5 (2): 93–107 Laclau, Ernesto. 2005. “Deconstruction, Pragmatism, Hegemony.“ In ed. Chantal Mouffe. *Deconstruction and Pragmatism*. London and New York: Routledge.
- Laclau, Ernesto. 2006. „Ideology and post-Marxism.“ *Journal of Political Ideologies*, 11 (2), 103–114

- Laclau, Ernesto. 2007. *Emancipation(s)*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto i Mouffe, Chantal. 2007. *Postmarksizam bez pardona*. Zluradi paradi.
- Laclau, Ernesto i Mouffe Chantal. 2001. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Lakan/Lacan, Žak/Jacques. 1983. *Spisi*. Beograd: Prosveta.
- Lacan, Jacques. 1986. *Četiri temeljna pojma psihoanalize*. Zagreb: Naprijed.
- Matijašević, Željka. 2005. *Lacan – ustrajnost dijalektike*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Meiksins Wood, Ellen. 1998. *The Retreat from Class: A New "True" Socialism*. London and New York: Verso.
- Miščević, Nenad. 1975. *Marskizam i post-strukturalistička kretanja (Althusser, Deleuze, Foucault)*. Rijeka: Marksistički centar.
- Mouffe, Chantal. 1979. „Hegemony and ideology in Gramsci.“ In ed. Chantal Mouffe. *Gramsci and Marxist Theory*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Mouffe, Chantal, 2000. *The Democratic Paradox*. London and New York: Verso.
- Pluth, Ed. 2007. *Signifiers and Acts – Freedom in Lacan's Theory of the Subject*. Albany: State University of New York Press.
- Stavrakakis, Yannis. 1999. *Lacan and the Political*. London: Routledge.
- Stavrakakis, Yannis. 2007. *The Lacanian Left: Psychoanalysis, Theory, and Politics*. Edinburgh: Edinburgh University Press
- Torfin, Jacob, 1999. *New Theories of Discourse*, Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Žižek, Slavoj, 1990. „Beyond Discourse Analysis.“ In. ed. Ernesto Laclau. *New Reflections on the Revolution of Our Time*. London and New York: Verso.
- Žižek, Slavoj. 1993. *Tarrying with the Negative. Kant, Hegel and the Critique of Ideology*. Durham: Duke University Press.
- Žižek, Slavoj. 1994. „Spectre of ideology.“ In ed. Slavoj Žižek. *Mapping ideology*. London: Verso.
- Žižek, Slavoj. 1998. „Introduction: Cogito as a Shibboleth.“ In ed. Slavoj Žižek *Cogito and the Unconscious*. Durham and London: Duke University Press.
- Žižek, Slavoj. 2002. *Sublimni objekt ideologije*. Zagreb: Arkzin.
- Žižek, Slavoj. 2006. *Škakljivi subjekt*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Žižek, Slavoj. 2007. *Nedjeljivi ostatak: ogled o Schellingu i srodnim pitanjima*. Zagreb: Demetra.
- Žižek, Slavoj. 2009. *Paralaksa*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Žižek, Slavoj. 2012. *Less than nothing: Hegel and the shadow of dialectical materialism*. London; New York: Verso.

VEDRAN JERBIĆ
HEGEMONIJA I ČIN „PROLASKA KROZ FANTAZMU“:
O REAFIRMACIJI KONCEPTA IDEOLOGIJE KOD LACLAUA,
MOUFFE I ŽIŽEKA

Žižek, Slavoj. 2012a. *Kako čitati Lakana*. Loznica: Karpos.

Žižek, Slavoj. 2014. *Event: A Philosophical Journey Through A Concept*. New York: Melville House.

SUMMARY

HEGEMONY AND THE ACT OF "TRAVERSING THE FANTASY": REAFFIRMATION OF THE CONCEPT OF IDEOLOGY IN THE WORKS OF LACLAU, MOUFFE AND ŽIŽEK

This paper discusses the modalities of reaffirmation of the concept of ideology in the works of Ernesto Laclau, Chantal Mouffe and Slavoj Žižek. Such "reaffirmation" is constituted as a transition from the epistemological to the ontological level of theorizing about ideology. The aim is to point out towards mutual differences with respect to the axis of ideology – non-ideology, and the rearticulation of the concept of "false consciousness". Both approaches, Laclau and Mouffe's on the one hand, and Žižek's on the other, are oriented towards critical detachment from Althusser's theoretical edifice and his concepts of interpellation and ideological state apparatuses. Žižek's position aims at reinterpreting the Marxist paradigm from a Lacanian-Hegelian perspective. Laclau and Mouffe enforce the "deconstructive" potentials of Gramscian legacy in order to rearticulate the "dead ends" of Marxism through the poststructuralist framework.

KEY WORDS: Ideology, Post-Marxism, Hegemony, Subject, Interpellation, Discourse

PRIKAZI I RECENZIJE

MIRJANA KASAPOVIĆ

KOMBINIRANI IZBORNI SUSTAVI U EUROPI 1945–2014.

Plejada, Zagreb

2014, str. 320

Professor Mirjana Kasapović has been a leading figure in comparative politics in Croatia for more than twenty years, especially on the topic of elections and political parties. In her new book *Kombinirani izborni sustavi u Europi 1945–2014*, she not only analyzes the case of Croatia but also others in Europe to make a theoretical argument on the relationship between the electoral system and the party system. Unlike many other studies on this topic, which tend to treat the electoral system as an independent variable and the party system as the dependent variable, her new book examines both causal directions, i.e. the electoral system as a dependent variable (analysis of its causes) and an independent variable (analysis of its effects on the party system). This makes her book comprehensive, dynamic and unique.

The book consists of three parts. Part I deals with the literature review and the theoretical and conceptual discussion and has four chapters. The first chapter presents the literature review, especially on the scholars' mostly positive view on the combined electoral system. This chapter also presents the general trend of the countries adopting the combined electoral systems, including the number of countries and elections using the combined electoral systems in Europe. The second chapter presents the literature review on the conceptual and typological issues. This chapter demonstrates how different scholars have used so many different terms, concepts and typologies, and is very useful not only for those who study the electoral system but also for the general readers who are not familiar with the academic discussion on the typology of electoral system. The third chapter presents the theoretical framework to explain the genesis of the combined electoral system. This chapter is especially useful and interesting for those who are interested in the electoral system as a dependent variable. The fourth chapter presents the definition of the combined electoral systems in this book. This chapter points out that the combined electoral systems have three constitutive

elements, namely (1) two structurally different levels (nominal and party-list) for the voting and mandate distribution, (2) the system of voting with two votes, one at the nominal level (for the candidates in the constituency) and the other at the party-list level, (3) different forms of selection of political representatives in one representative body (p. 73).

The Part II conducts a single case-study of the four cases, namely Germany, Italy, Croatia and Bulgaria, and has four chapters corresponding to the cases. The first chapter analyzes the case of Germany, which has used the combined electoral system since the end of the World War II. The second chapter examines the case of Italy, which adopted the combined electoral system in the period between 1993 and 2005 after the major electoral system reform. The third chapter discusses the case of Bulgaria, which used the combined electoral system for the 1990 and 2009 elections but used different systems for the other elections. The fourth chapter conducts the analysis of the case of Croatia, which used the combined electoral system in the period from 1992 to 1999. In each chapter, the author analyzes how the combined electoral systems came into existence and how they affected the party system in these countries.

The Part III is the comparative and conclusive section and has two chapters. The first chapter conducts the comparative analysis of the four cases examined in the previous part. More specifically, the author employs the method of “paired comparison,” comparing two established democracies (Germany and Italy) in one section, and two newly democratized countries (Bulgaria and Croatia) in the other section. The second chapter presents the conclusion of the book.

This book is full of interesting and convincing theoretical and empirical insights. For example, the conclusion she presents after the examination of the general trend (in Chapter 1 of the Part I) is rather striking: “the 21st century will not be the era of the combined electoral systems, as was predicted at the beginning of the century” (p. 28). Indeed, after reading her book, one would agree with her argument that the combined electoral system is not a combination of the “best of the two worlds” as some scholars thought. Also, the theoretical framework to explain the genesis of the combined electoral system (in Chapter 3 of the Part I) is original and convincing. Here, the author not only makes an extensive literature review but also points out five patterns for the genesis of the combined system, namely (1) compromise of ruling and opposition parties, (2) compromise within the ruling block, (3) compromise of major actors in the government system, (4) compromise between two major parties, (5) compromise between established parties and civil society actors. This explanatory framework is a significant theoretical contribution to the literature on the electoral system and party system.

One of the central arguments of the book is that the combined electoral system constitutes a political institution *sui generis*, or a “third category” of electoral system, not just a mixture of characteristics of two electoral systems. What makes it unique, different from both majoritarian and proportional (PR) system, is the possibility for the voters to split votes in the same elections. Thus, the “combined system” defined here should not be confused with a “mixed” system in which many scholars tend to include everything which is not pure majoritarian or pure PR system. I find this theoretical claim convincing, which makes her book theoretically interesting and unique.

Empirically, the author combines the “thick” case studies of four countries and the paired comparison of these four cases. One of the most interesting is the analysis of Croatia, in which the author played an important role in the change of the electoral system as a member of the expert committee for the reform of the electoral law. In this sense, this book is not only a sound scientific work but also an interesting insider account of the process of electoral system change in the transition countries. Other case studies are equally fascinating, with rich empirical data and updated information on the most recent debates on electoral reforms in these countries. It is especially interesting to see how the combined electoral system did not bring about the effects that are predicted by the conventional theory, for example in Italy (p. 152).

These theoretical and empirical contributions notwithstanding, there are some elements which I found somewhat problematic. Here, I would like to discuss three issues, namely (1) the research question and the definition and operationalization of the dependent variable, (2) link between the theoretical argument and empirical analysis, and (3) research design of the empirical analysis.

The first issue is related to the research question and dependent variable. As I wrote above, it is clear that this book examines both causal directions between the electoral system and the party system. However, when the author presents her research questions in the foreword, she does not mention the party system as a dependent variable. In the foreword, she presents her first question as follows: “what caused the surprising explosion of the combined electoral system, and what caused the equally unexpected and relatively quick implosion of it?” Her second “reason” to write this book was the challenge to present the combined system as a particular type of electoral system. She does not formulate her research question clearly when it comes to the party system as a dependent variable. In my opinion, this lack of clear research question on the *effect* of the combined electoral system on the party system leads to the lack of clear definition and operationalization of the dependent variable. Yes, it

is obvious that the dependent variable is “party system” broadly speaking, but as it has so many different aspects and there are so many different ways to operationalize them, it would have been better if the author presented her definition and operationalization of the dependent variable *before* she started her empirical chapters.

The lack of clear definition and operationalization of the dependent leads to rather unsystematic examination of various kinds of data in case-study chapters, such as “share of voters who split the votes” (Germany), “party that controlled the median parliamentarian” (Germany), “index of unproportionality” (Germany, Bulgaria briefly), “nominal number of political parties that entered the parliament” (Germany, Italy, Croatia), “index of fractionalization” (Italy), “the effective number of political parties” (Italy, Bulgaria briefly, Croatia), and the “duration of the government” (Italy, Croatia). The case-study chapters thus leave the impression that the examination of the key dependent variable – “party system” – is not so systematic, and the author examines the empirical data in a rather arbitrary manner. Indeed, the author refers to the “operationalization” at the very end of the comparative chapter, where she states that the “political effects of the combined electoral system” are “operationalized” as the type of party system and the level of its institutionalization and consolidation (p. 249). But the discussion on how to define and operationalize the level of party system institutionalization and consolidation is still missing here. Even if the author thinks that “good description is better than bad explanation,” the clearer definition and operationalization of the dependent variable and more systematic examination of the empirical data across four cases would have made this book much more interesting and empirically convincing.

The second issue is the weak link between the theoretical argument and the empirical analysis. In the theoretical part, the author argues that what distinguishes the combined electoral system from other systems (majoritarian or PR) is the possibility for the voters to split their votes. This theoretical emphasis notwithstanding, the empirical chapters – both single case study and comparative chapter – do not discuss or empirically analyze this aspect much, except for the case of Germany in which the degree of vote-splitting in the elections is measured across time (p. 109). The chapter on Italy mostly analyzes the effect of the combined electoral system on the number of parties, government formation and its stability/change, but not on the voting behavior. The chapter on Bulgaria also lacks a discussion on the voting behavior. The chapter on Croatia contains the data on the results of voting at each level (Table 20 on p. 215), from which one can get a rough idea about the degree of vote-splitting, but there is not an explicit discussion on the extent of vote-splitting or its effects on the party system, except for the argument on the effect on strategies of opposition

parties (i.e. lack of electoral cooperation between opposition parties). The comparative chapter mostly discusses the effect of the electoral system on the party system (especially the number of parties and the type of party system), but the voting behavior is not mentioned at all. Even the term “vote-splitting” or “the system of voting with two votes” rarely appears in the empirical chapters. This term reappears in the concluding chapter, but the argument made here is not so well connected to the analysis conducted in the empirical chapters (although the discussion on the case of Albania is quite interesting). I believe that this book’s theoretical claim that the combined electoral system is a system *sui generis* would have been empirically more convincing if the author empirically analyzed the voting behavior in four cases in detail and demonstrated how the vote-splitting (or the possibility thereof) affected the voting behavior, the behavior of political parties and the party system.

The third issue is related to the research design of the empirical analysis. The author is very conscious about her methodology, giving a detailed discussion to justify her choice of the “paired comparison” method in the first chapter of Part III. And yet, as the conclusion of the empirical analysis on the effect of the combined electoral system on the party system, the author repeatedly emphasizes the importance of various “contextual” or “contingent” factors, *specific to each country* (for example, p. 249). But if this is the key variable that she wants to emphasize, I think this renders the research design indeterminate: arguing that each contextual factor *specific to the country* explains the outcome of each country means that n (the number of cases) equals k (the number of variables), i.e. there is no “degree of freedom.” If this is the conclusion she wanted to draw, I do not think it was necessary to conduct a paired comparison based on the “most similar” case design (p. 230), which is typically used to “control for” the factors that are common to both cases, because controlling for common factors does not help the causal inference here (i.e. even if we eliminate the factors common to both cases, we still face the problem of no degree of freedom).

Despite these issues, this book certainly is a wonderful addition to the existing literature on the electoral system and the party system. This book is a *must* not only for those who are interested in the party politics in Europe, but also for those who study the comparative politics in general and are theoretically interested in the relationship between the electoral system and the party system.

Keiichi Kubo,
Waseda University
Tokyo

DARKO MARTINOVIĆ

VISOKI PREDSTAVNICI MEĐUNARODNE ZAJEDNICE U
BOSNI I HERCEGOVINIPolitičke analize, Zagreb,
2014. str. 255

Izbijanjem rata u BiH (1992–95), te posebice njegovim razornim karakterom, ta je zemlja postala predmetom planetarne pozornosti. Tadašnja zbivanja kontinuirano su i naširoko medijski praćena i komentirana; produciran je izrazito opsežan broj radova u vezi bosansko-hercegovačke povijesti, etničkih odnosa, uzroka sukoba; vodeće svjetske zemlje i međunarodne institucije bile su angažirane na njihovom razrješenju. Na koncu, hrvatsko-bošnjačke konfrontacije okončane su početkom 1994. Washingtonskim sporazumom i utemeljenjem hrvatsko-bošnjačke Federacije BiH (FBiH). Sukobi između tog entiteta i srpskih snaga prestaju krajem 1995, odnosno Daytonskim sporazumom po kojem BiH formiraju FBiH i Republika Srpska (RS). Ubrzo je uslijedio međunarodni angažman na oživotvorenju washingtonsko-daytonskog ustroja. U svakom slučaju, BiH je uspješno pacificirana te se vremenom gubio širi interes za zbivanja u njoj. Tim više što je oblikovanje bosansko-hercegovačkih stvarnosti s relativno lako pojmljivih ratnih događanja transferirano u sferu zamršenih te ujedno izrazito dinamičnih političkih i pravnih odnosa. Stoga je postalo vrlo teško pratiti bosansko-hercegovačke prilike i razvojne tokove te imati adekvatne predodžbe o njima. Možda je najbliže istini da su one kod glavnine zainteresiranih promatrača na razini određenoj "dotokom" osnovnih informacija koje se najčešće vrijednosno selektira sukladno ustaljenim političkim gledištima.

Međutim, činjenica je da poslijeratni razvoj u BiH, koji nakon dvadesetak godina stječe i svoju povijesnu dimenziju, ima izraziti politički značaj. Ne samo u odnosu na ono što je bilo ili se zbiva već i s obzirom na ono što bi se moglo dešavati. Naime, već se pokazalo da u odgovarajućim okolnostima razvoj događaja u BiH može utjecati na regionalne, europske pa i na globalne relacije. Iz tog je razloga korisno imati što bolji uvid u bosansko-hercegovačke prilike. U najmanju ruku zbog toga da bi se izbjeglo nekadašnju zatečenost mogućim, destruktivnim razvojem. Sukladno tome, sve su potrebni radovi fokusirani na politički kontekst

i u poslijeratnoj BiH. Knjiga Darka Martinovića *Visoki predstavnici međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini* predstavlja posebno važan doprinos u tom smislu. Iz samog se naslova vidi da su predmet knjige Visoki predstavnici te njihova uloga i djelovanje. Kako pak ta institucija predstavlja najznačajnije međunarodno tijelo odgovorno za etabliranje i funkcioniranje wasingtonsko-daytonske BiH, razumljivo da rad svojim sadržajem zahvaća u daleko opsežniji spektar bosansko-hercegovačkih prilika i događanja.

U početnom dijelu knjige, pored odgovarajućeg uvoda te opisa funkcije i uloge Visokog predstavnika, daje se i kratki prikaz (pred)ratnih zbivanja s uvidom u tadašnje djelovanje međunarodne zajednice. Zatim se prelazi na glavni dio rada. On se sastoji od poglavlja nazvanih imenima dosadašnjih Visokih predstavnika „nanizanih” redosljedom njihova djelovanja. Konkretno, riječ je o sljedećim obnašateljima te funkcije: Carl Bildtu (1995–97), Carlosu Westendorpu (1997–99), Wolfgangu Petritschu (1999–2002), Paddyu Ashdownu (2002–06.), Christianu Schwarz-Schillingu (2006–07), Miroslavu Lajčaku (2007–09) i Valentinu Inzku (od 2009. do danas). Temeljni cilj rada bio je u tome da se što adekvatnije opiše djelovanje Visokih predstavnika („politički portreti”) i temeljni kontekst unutar kojeg se ono odvijalo. Taj je posao sam po sebi bio izrazito zahtjevan o čemu svjedoči opsežnost korištenih izvora i literature. Stoga autor i nije bio „dužan” detaljnije istraživati problematiku glavnih poticaja djelovanju Visokih predstavnika, suodnosima koji „stoje” iza njihovog djelovanja, refleksijama koje ona imaju ili će imati na međunacionalne odnose u BiH. Autor daje naznake o pozadini određenih pojava i događaja zadržavajući pri tome odgovarajuću distancu. Bitno je međutim da se na temelju mnoštva fotografije koju pruža Martinovićeva knjiga te usredotočavanja na njene ključne dijelove lako može steći uvid u meritum problema postdaytonske BiH. U tome je možda i najveća vrijednost samog rada.

Naime, washingtonsko-daytonski model ustrojstva BiH nikoga nije zadovoljio s obzirom na to da je proizišao iz određenih odnosa snaga i njima definiranog dogovora. No on je postignut te se podrazumijevalo da dogovoreno mora biti i ispoštovano. S tim da eventualna redefinicija i nadogradnja postojećih rješenja, posebice onih koja se tiču vitalnih interesa triju naroda, može proizići jedino iz novih sporazuma. Međutim, provedba wasingtonsko-daytonskih rješenja od početka je bila suočena sa srpskom, hrvatskom te za razumijevanje daljnjeg tijeka događaja posebno važnom – bošnjačkom opstrukcijom. Tako se u knjizi citira i izjava prvog Visokog predstavnika Carla Bildta, za čijeg se mandata tek stvaraju uvjeti za dalekosežnije međunarodno djelovanje: „Bosanski Muslimani su imali vrlo izraženu tendenciju da zemlju smatraju ‘svojom’ [...] Na dugoročnije staze to je bilo od životne opasnosti” obzirom na to da je BiH „mogla preži-

vjeti jedino ako je isto tako i Srbi i Hrvati u jednom duljem procesu povjerenja i pomirenja u potpunosti prihvate kao svoju” (str. 50).

Za Carlosa Westendorpa izrazio je „ojačan” položaj Visokih predstavnika time što su im krajem 1997. omogućene tzv. bonske ovlasti. Njima su stekli najvišu razinu političke moći u BiH tj. pravo da po vlastitoj procjeni nameću rješenja, zakone, mijenjaju političke dužnosnike (60–61). S obzirom na opstrukcije pri provedbi dogovorenog kao i na blokade koje su nastajale zbog razmimoilaženja čak i kod trivijalnih pitanja, osiguravanje bonskih ovlasti nije bila bezrazložno (40). Mogućnost njihove eventualne zlouporabe valjda je trebala biti isključena time što su Visoki predstavnici za svoje djelovanje, barem formalno gledano, odgovorni jednoj respektabilnoj instituciji, odnosno UN-u. No, međunarodnu stvarnost ipak presudno kreiraju već pomenuti odnosi snaga i interesa unutar piramidalnog (para)poretka na čijem su vrhu Sjedinjene Države.

U osnovi, američka politika nije pretjerano zainteresirana niti za BiH niti za izrazitije djelovanje u kontekstu te zemlje (195). Tako je bilo tijekom početne faze rata a i nakon njega (15). Tada se računalo s relativno brzom provedbom washingtonsko-daytonskih rješenja a time i sa okončanjem znatnijeg američkog angažmana (43–44). Međutim vrlo se brzo pokazalo da ta rješenja nisu garancija stabilnosti BiH dok god ih politike samih bosansko-hercegovačkih naroda ne prihvaćaju kao temeljni okvir regulacije njihovih odnosa. Takvo stanje, koje je „sidrilo” i američke kapacitete u BiH moglo se dokinuti samo određenim intervencijama. Po američkoj percepciji bosansko-hercegovčke zbilje i vlastitih interesa, najpoželjnije promjene mogle su proizići izlaženjem u susret bošnjačkoj viziji BiH kao unitarne države (v. Holbrooke, Richard. 1998. *Završiti rat*. Sarajevo: TDK Šahinpašić; Zimmermann, Warren. 1997. *Izvori jedne katastrofe*. Zagreb: Globus / Znanje). Dakle, ovlasti koje su u Bonnu „predane” Visokim predstavnicima realno su ponajprije postale (indirektnim) instrumentom provođenja američke politike u BiH (117, 157).

Tijekom mandata Wolfganga Petritscha otpočinje i takav vid korištenja bonskih ovlasti koji u bitnom poništava washingtonsko-daytonska rješenja u interesu unitarizacije BiH. Tako se pred izbore 2000. manipulira njihovim pravilima, minorizira se, te u slučaju protivljenja smjenjuje “nepogodne” izborne dobitnike, protežira međunarodne favorite kako bi im se omogućilo stjecanje vlasti (82–86, 90). Naknadno se koriste za redefiniciju Ustava i FBIH i RS. Redefiniciju o čijem karakteru podosta govori to da je inicirana odlukama Ustavnog suda BiH donesenim nadglasavanjem hrvatskih i srpskih sudaca od strane njihovih bošnjačkih i međunarodnih kolega (100). Tadašnjim intervencijama, koje su upotpunjene prilikom donošenja Izbornog zakona, primarno je izmijenjen karakter FBIH (87, 104–05). Ona je formalno ostala i hrvatskim entitetom, no u stvarnosti je svedena na

tvorevinu koja u bitnome funkcionira sukladno bošnjačkoj političkoj volji. Mjerodavnoj i kod odabira vodećih predstavnika „federalnih” Hrvata.

Za „vlasti” Paddy Ashdowna intenzivira se pritisak na RS. U prvom redu djelovanjem na preustroju vojske, koje je realizirano i kojem je u radu mogao biti pridan veći značaj te sličnim pokušajima u kontekstu policije (131–32). Na srpskoj je strani Ashdownovo djelovanje s pravom shvaćeno kao prijetnja RS te mu je pružen otpor. Odgovor je bio u sve otvorenijim prijetnjama opstanku RS (133–35). No krajem 2004. godine dešava se određena prekretnica u odnosu na dotadašnji tijek zbivanja. Ne samo da je Srbija reagirala na destrukciju pozicija RS već se Rusija otpočinje izričito protiviti tendencijama urušavanja srpskog a prigodno i hrvatskog statusa u BiH (136, 199). Činjenica je da od tog vremena efektivnost djelovanja Visokih predstavnika, mada „ostaju” na uhodanoj političkoj liniji postepeno posustaje (186, 213).

Štoviše, za mandata Schwarz-Schillinga, Lajčaka te još uvijek aktualnog Inzka srpski lider Milorad Dodik ne samo da uspijeva zaštititi srpske pozicije, pa i po pitanju (pre)ustroja policije, već otvara prostor kalkulacijama o smislenosti BiH i „ostanka” RS unutar njenih okvira (154). I dok su u prijašnjim razdobljima politički dužnosnici bili smjenjivani zbog minornih razloga, Visoki se predstavnici uglavnom žale na Dodika prikazujući ga kao najveću prijetnju daytonskoj BiH (186, 194, 201). S tim da im nije pošlo „za rukom” izići u susret jednoj bitnoj Dodikovoj inicijativi. Naime, da se problem srpske „opstruktivnosti” pokuša riješiti tako da se bošnjačka strana na najvišoj, parlamentarnoj razini očituje da sukladno daytonskom sporazumu prihvaća RS „kao trajnu kategoriju” (177).

Autor završava svoj rad krajem 2013. godine. Glavne značajke tadašnjeg a u osnovi i aktualnog stanja u BiH moglo bi se ocrtati na sljedeći način. Nakon što se pokazalo da djelatnost Visokih predstavnika na desubjektivizaciji RS ima svoje limite, taj entitet stječe relativno stabilne pozicije. S tim da unutar RS postoji tendencija za „povratkom” onih daytonskih ovlasti koje su tom entitetu oduzete (187, 200). Potencijal Visokih predstavnika u odnosu na Hrvate mnogo je sporije gubio na svom značaju. Tako se i nakon izbora 2010. uspijevalo formirati relevantne strukture vlasti zaobilaženjem odabira većine hrvatskih birača (198–99). Stoga je razumljivo da se još od vremena Petritschevih „intervencija” njihove vodeće stranke zalažu za reafirmaciju prava koja su Hrvatima bila osigurana Washingtonskim sporazumom te uz to iskazuju zahtjev za uspostavom hrvatske teritorijalne jedinice unutar FBiH (88–90). Na koncu, tu je i nezadovoljstvo bošnjačke politike ponajviše činjenicom što se nije uspjelo „srušiti” RS kao i spremnost da se na tome ustraje (133, 177, 190).

U presudnom, političkom smislu prikazano stanje na najbolji način govori o rezultatima dosadašnjeg djelovanja (posredstvom) Visokih predstavnika. Martinović svoj rad završava sugestijom da se u daljnjem razvoju odnosa u BiH treba u većoj mjeri dati prostora kompromisnim rješenjima (216). Častite sugestije autora koji je svojom knjigom, a nju svakako vrijedi pročitati, pokazao i to da u BiH svojevoljnog, bez prethodnog pritiska postignutog kompromisa nije bilo praktički nigdje pa niti kod odabira registarskih pločica (61–62).

Saša Mrduljaš
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Područni centar Split

UPUTSTVO SARADNICIMA

(SRPSKA REDAKCIJA)

Rukopise slati redakciji časopisa elektronskom poštom kao Word fajl na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija koje mogu identifikovati pošiljaoca), a u odvojenom fajlu posebnu stranu s naslovom teksta, imenom i prezimenom (svih) autora i nazivom ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključnim rečima i kontakt informacijama (adresa, elektronska pošta, telefon i faks). Apstrakt (do 120 reči) mora jasno naznačiti prirodu intelektualnog problema koji se razmatra, upotrebljeni metod ili argument i zaključke autora. Poželjna dužina za izvorni naučni članak jeste od 6.000 do 8.000 reči (app. 42.000–56.000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Redakcija zadržava pravo da tekstove koji ne zadovoljavaju standarde ne uzme u razmatranje. Prikaze knjiga treba pripremiti na isti način, dužine do 700 reči (app. 5000 slovnih znakova s razmacima). Pre slanja osvrta i drugih vrsta tekstova konsultovati se s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sledeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134–43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115–44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes." In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

UPUTE SURADNICIMA

(HRVATSKA REDAKCIJA)

Rukopisi se šalju redakciji časopisa elektroničkom poštom kao Word dokument na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anonimnan rukopis (bez informacija o pošiljatelju), a u zasebnom elektroničkom dokumentu naslov teksta, ime i prezime (svih) autora i naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključne riječi i kontakt (adresa, elektronička pošta, telefon i faks). Sažetak (do 120 riječi) mora jasno naznačiti narav razmatranog intelektualnog problema, korišteni postupak ili argument i zaključke autora. Poželjna je dužina izvornog znanstvenog članka 6000 ili 8000 riječi (42000–56000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Prije slanja osvrta i recenzija neophodno se konzultirati s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sljedeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134–43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLJEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115–44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes." In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

